

Írta és szerkesztette:
Frank Gabriella

Az anyagot gyűjtötte:
**Ritterné Pajor Csilla, dr. Schmidt Jánosné
Torma Imre, Wilkuna Osmo**

© Pedagógiai Intézet és Helytörténeti Gyűjtemény, 2004.

A LŐRINCI ZSIDÓSÁG TÖRTÉNETE I.

MEGTELEPEDÉS

BUDAPEST

Tartalom

ELŐSZÓ.....	5
A BETELEPÜLÉSTŐL A KÖZSÉGGÉ ALAKULÁSIG 1870-1910	7
A vegyes lakosságú település kialakulása	7
A Schwarzer család története	9
A zsidó névadás sajátosságai.....	11
A zsidó élet első nyomai a településen.....	12
A LŐRINCI ZSIDÓSÁG ÉLETE 1910-1931	15
A zsidóság tömeges megjelenése	15
A bizonyítás ideje.....	16
Az I. világháború hősei között.....	17
A politika útvesztőiben.....	18
A megerősödés ideje.....	19
A zsidó temető tanúsága.....	20
Az Állami lakótelep.....	21
A zsidóság szerepe 1920 körül	22
A helyi egyesületi sportélet	23
A Pestszentlőrinci Kereskedők Egyesülete	23
A LŐRINCI ZSIDÓSÁG FÉNYKORA 1931-1938	25
Lőrinc a várossá alakulás útján.....	25
Dr. Günczler Péter főrabbi beiktatása.....	26
A hitélet megerősödése.....	27
Az Ifjúsági Kultúr Egyesület megalakulása	28
A községi képviselőtestület összetétele	28
A Nemzeti Egység Pártja.....	29
A polgári egyesületek	29
A helyi ipar és kereskedelem.....	29
Az összetartozás ereje.....	31
Az utolsó békeévek.....	34

„Ábrahám szirtjéből fejtve volt hite s a lelke,
Ábrahámként jött le honából gyermekeit féltve, szeretve.”
(Sírfelirat a XX. sz. elejéről)

ELŐSZÓ

Tisztelt Olvasók!

Önök joggal kérdezhetik, miért van szükség arra, hogy Lőrinc múltjának egy szeletével, az egykor itt élő zsidók történetével külön kötetben foglalkozzunk. Nem ugyanolyan emberek, lőrinci polgárok voltak-e ők, mint a többiek? De igen, vagy legalábbis nagyon szerettek volna ugyanolyanok lenni: nem ők tehettek róla, hogy elvakult fajvédő politikusok nem hagyták. Személytelenné tett közös sorsuk, értelmetlen, tömeges haláluk emeli ki őket a többi lőrinci közül.

Az anyag, amit most Önök elé tárunk, a helyi zsidóság megtelepedését, beilleszkedését és megsemmisülését mutatja be. Munkánk során gyakran kellett szembesülnünk a ténnyel, hogy a központi levéltárakban alig van a XX. század eleji Lőrincre vonatkozó anyag, és a pusztuláshoz vezető útról szóló részletes, dokumentumértékű szemtanúi beszámolóknak is híján vagyunk.

Ezért ezúton is tisztelettel köszönjük mindenki segítségét, aki vagy maga átélte, vagy ismerősei elbeszéléséből ismerte ezt a korszakot, és élményeit megosztotta velünk, illetve a régóta őrzött családi dokumentumokat, tárgyi emlékeket, a negyvenes évek lőrinci életéről, a soában érintett személyekről készült fényképeket rendelkezésünkre bocsátotta.

A BETELEPÜLÉSTŐL A KÖZSÉGGÉ ALAKULÁSIG 1870-1910

A vegyes lakosságú település kialakulása

A 19. század elején a gödöllői Grassalkovich-birtokhoz tartozó, majd jelentősebb földterületek eladását követően belőle kiváló Pusztaszentlőrincnek 1875-ben mindössze 315 lakosa volt, 1890-ben is csak 390, 1900-ban – Kispest részeként – azonban már 5952. A növekvő súlyú, Kispesttel egyre inkább rivalizáló település 1910-től Pestszentlőrinc néven önálló nagyközséggé alakult. Ekkor már 7824 magyar, német, cseh, morva és zsidó lakos élt – mindenfajta megkülönböztetés nélkül szorosan egymás mellett – szociális-gazdasági helyzetétől függően főként az Üllői út, a Baross utca, a mai Városház, illetve a Gyöngyvirág utca, valamint a Gilice-tér környékén.

A gyors fejlődést Budapest székesfőváros vonzerejének megnövekedése okozta. A drága városi telekárak miatt a boldogulásukat, jobb lakáskörülményeket vagy nyaralóhelyet keresők a Pest közeli községekben igyekeztek letelepedésre, pihenésre alkalmas helyet találni. Az első hullámban érkeztek a Grassalkovich család birtokában lévő területre a zsidó ősoktól származó, egyik ágon nemessé lett Schwarzerék¹ is. A századforduló környékén az egykori majorság és az – 1870-es években már 16 villát számláló és vasúti megállóhellyel bíró – Lónyay-nyaralótelep közötti, Herrich Károly² tulajdonában lévő térség így kezdett benépesülni. Az első lakók többnyire tehetős városi polgárok voltak, akiknek nem okozott gondot, hogy a viszonylag nagy távolságot a belvárostól kb. 20 km-re fekvő üdülőhelyig hintóval, konflissal tegyék meg. Országszerte ismert, jeles személyiségek, nagy történelmi családok sarjai mellett ekkor jelennek meg Pusztaszentlőrincen a települést felvirágoztató, különböző származású és vallású, világlátott polgárok.

1887-ben az ezer telket megvásárló Budapesti Családházépítő Egylet 27 házat adott át a boldog használóknak. A siker láttán a Herrich-birtok parcellázása tovább folytatódott, és a Herrich-örökösök 1898-ban már 1850 házhelyet kínáltak eladásra. A lakásépítés felgyorsulását segítette, hogy ekkor már minden fontosabb építőanyag (homok, kavics, agyag) helyben beszerezhető volt.

Pestszentlőrinc első üzeme, a Szentlőrinci Téglá- és Terrakottagyár 1882-ben kezdte meg működését. Néhány évvel később, 1890-ben Klauber Vilmos, Vajda Adolf, Szántó Miksa, Grünhut József beindította Lőrincen a kő- és kavicstermelést. 1892-ben István Téglagyár néven Schulz Vilmos, Bischitz Artur, Pártos Gyula vezetésével újabb téglagyár kezdte meg a termelést. 1896-ban a mozdonyokat és vasúti síneket gyártó, berlini székhelyű Orenstein-Koppel cég is megtelepedett Lőrincen. 1897-ben Cséry Lajos találmányát hasznosító szerves trágya gyár nyílt a szeméttelenen. Az 1898-tól Lőrincen élő Steiner Adolf 1903-ban indította be a Magyar Szalagszövő Gyárat. Mindössze két évig, 1905-től 1907-ig működött az Üllői úton a bonni, brüsszeli és budapesti illetőségű Wasserfuhr Emil, Schible Ármin, Wolf Oszkár olaj és vazelingyára. 1906-ban négy testvér (Popper Adolf, Hugó, Samu és Károly) szövődött létesített Lőrincen, mely később Kispesti Textilgyár, ill. Filtext néven a település mindmáig egyik legsikeresebb vállalkozása lett. Végül az 1895-ben alapított és 1900-ban felszámolt Hordógyár helyén 1908-ban megnyitotta kapuit a Szentlőrinci Parkettagyár.

A fenti vázlatos összefoglalóból is kiderül, hogy a század első évtizedeiben még Kispesthez tartozó Pusztaszentlőrincen Közép-Európa minden tájáról érkeztek a boldogulásukat kereső vállalkozók és a nyugalmas otthonra vágyó szellemi-fizikai munkát végző polgárok. Lőrinc lakói között már 1870-től kimutatható és az 1900-as évek legelején az országos átlagot is meghaladó arányban találunk zsidó vallásúakat. A helyi gyáripar megteremtői közül is sokan származtak zsidó családból, Steiner Adolf, Popper Adolf és testvérei is zsidóként szereztek megbecsülést maguknak. Az 1. sz. melléklet szerint 1900-1910 között Szentlőrincen 41 olyan izraelita vallású család élt, melynek gyermekei a helyi elemi iskolába jártak. A zsidó családfők túlnyomó többsége iparosként vagy kereskedőként jegyeztette be magát, de volt köztük 14 tisztviselő és alkalmazott, sőt százados, gazdatiszt és ispán is.³ Egykori izraelita polgártársaink elismerésre méltó szerepet játszottak Pusztaszentlőrinc Kispesttől való elszakadásában és önálló nagyközséggé, majd várossá alakulásában.

Rendkívül érdekes, hogy honnan érkeztek Lőrinc első zsidó és nem zsidó lakói. Minden jel arra mutat, hogy a majorságon kívüli, frissen parcellázott területekre szinte egész Magyarországról jöttek betelepülők: kispesti, budapesti és alföldi magyarok, soroksári és erzsébeti svábok, felvidéki szlovákok, erdélyi magyarok és szászok mellett a monarchia nagyvárosaiból nagy számban költöztek be zsidók. A századfordulós osztálykönyvekben az izraelita tanulók születési helyeként szerepel Bécs, Pozsony, Csehország, Komárom, Kassa, Trencsény, Arad, Marosvásárhely, Fiume, Szeged, Makó, Hódmezővásárhely. Kevesen jöttek községekből, és a távolabbi Ó-Szalla, Szered, Harta kivételével ők is inkább a környékről (Erzsébetfalva, Rákoskeresztúr, Cinkota, Kispest).⁴ A naplók legtöbbször Szentlőrincet (Deutsch, Földiák, Herskovits, Schön) és Budapestet jelölték meg születési helynek. Utóbbi adat valószínűleg nem azt jelenti, hogy a

családok Budapestről költöztek ki, inkább arra utalhat, hogy a tehetősebb nők nem a helyi bábaasszonyoknál, hanem budapesti kórházakban születtek.

A századfordulón betelepülő zsidó származású polgárok között⁵ igen jelentős lehetett azok száma, akik már annyira azonosultak a magyarsággal, vagy annyira szerettek volna megkülönböztetés nélkül élni, hogy a könnyebb elfogadás érdekében alig kétszáz éve kapott⁶ családnevüket, esetleg vallásukat is feladták. A hagyományos életformával való szakítás azonban nem volt ilyen könnyű, még a vegyes házasságban élő zsidók is hosszan megtartották vallási-étkezési szokásaikat. A kettős kötődésre: a zsidó hagyományok családon belüli őrzésére és a környező keresztény kultúrához való tökéletes alkalmazkodásra jó példával szolgál egy Szentlőrinc alapító lakosaihoz számító, egykor zsidó ősöktől származó család sorsának felvázolása.

A Schwarzer család⁷ története

A még élő leszármazottak úgy tudják, hogy a zsidó származású ükapa a morvaországi Tribauban született, és Lichtenstein főherceg erdésze volt. 1830 körül Grassalkovichék hívására jött Magyarországra. Népes családjának egy része az óbudai Majláth utcában telepedett le. Egyik fia, az 1820-ban Reichenauban született Mauritz 1847-ben az óbudai Szent Péter-Pál plébánián katolikus szertartás szerint kötött házasságot Bocskai Klárával. Valószínűleg ő, a mindössze 48 évet élt Schwarzer Mauritz Mór vásárolta meg a jelenlegi Baross utca, Kossuth Lajos utca, Batthyány utca által határolt területet, melyre pihenőhelynek hamarosan 4 szobás romantikus stílusú nyaraló épült.

Az akkoriban még hatalmas szőlős szélén, az Üllői úthoz közel álló kecses nyaralót 1890-ig az egész család használta: az 1868-ban özvegyen maradt anya és a hamarosan megházasodó 5 lány és 2 fiú, Rezső⁸ és Mór. A két fiúnak⁹ oly annyira megtetszett a lőrinci élet, hogy egyre több idejüket töltötték itt. A Kossuth Lajos utcai ház tulajdonjoga akkor szállt Rezsőre, amikor a családi vagyont, a Schwarzer Mór által vásárolt ingatlanokat 1892-ben, az édesanya halála után a 7 testvér között felosztották.

Az 1843-ban Budán született, és a tabáni plébánia anyakönyvébe beírt Schwarzer Rezső 1871-ben apjához hasonlóan még Óbudán esküdött örök hűséget Kronstein Rozáliának, egy Freiburg környékéről áttelepült, katolicizált zsidó család 1844-ben Óbudán született lányának. A vállalkozó szellemű, kiváló műszaki érzékkel bíró Rezső és a jótékonykodásáért 1885-ben árva védnöknővé¹⁰ választott Rozália a nyarakat rendszeresen Pusztaszentlőrincen töltötte, és amikor a település a nyolcvanas évek végén látványos fejlődésnek indult, végleg Lőrincre költözött. Schwarzer Rezső a kilencvenes évek derekától egészen 1929-ben bekövetkezett haláláig megbecsült tagja volt a helyi iparosok egyesületének. Egy 1903-ban

készült fotón Lőrinc legtehetősebb polgárainak társaságában (Krautschneider, Himler, Baumgartner, Wartha, Lovach, Jeszencky, Svecht, Kelemen, Kouba) láthatjuk fiával, az akkor már önálló lakatos mesterként ismert és elismert Oszkárral együtt. A lőrinci Schwarzer, Baumgartner, Oelbermann, Österreicher család tagjai házasságkötéseik révén rokoni kapcsolatban is álltak egymással.

Rezső és Rozália házasságából 1872 és 1886 között 1 lány (Elvira, asszonynevén Granyák Újpesten alapított családot) és 4 fiú született: Rezső, Oszkár, Géza, Emil. Valamennyien kettős, az iskolában katolikus, otthon zsidó hitben nevelkedtek:

- Ifjabb Rezső pécsi lányt vett feleségül, sok helyen megfordult, egyik gyermeke pl. Kolozsvárott született. Gyermekei a két világháború között (1923-ban és 1936-ban) Somorjaira magyarosították a nevüket, leszármazottaik a háború alatt, ill. után szétszóródtak az országban.
- Az 1886-ban született Emilből „erőtani műszerész” lett. Sokoldalú, tehetséges ember volt. Az 1927-es Kispest-Pestszentlőrinci Almanach szerint az Üllői út 125. alatt mechanikus, a Baross utca 8. alatt lakatos műhelyt tartott fenn.
- A kiváló stílusérzékkel és kezűgyességgel megáldott Géza a Magyar Állami Operaház elismert „főfestője” volt. Az ő ötletéből valósult meg az 1910 körül családi vállalkozásban beindított első, téglából épült lőrinci mozgóképszínház, a „Japán mozgó”. Több házasságot is kötött – részben családon belül –, de gyermeke nem született. 1962-ben a Magyar Állami Operaház saját halottjaként a lőrinci temetőben temették el.
- Az 1873-ban született és lakatosnak tanult Oszkár Rajmund Géza a családi vállalkozásokban dolgozott, ill. saját műhelye volt az Üllői útnak a mai Baross utca - Városház utca közé eső részén.

A 70. életévét is betöltő Rezső a Baross utcai épületek bérbeadásából élt. A család számára a község határain túl is hírnevet szerző, elegáns Herrich utcai mozgószínház fenntartása nem volt kifizetődő, ezért a működtetést hamarosan átengedték egy családtagnak. Az Almanach szerint 1927-ben már báró Hauer Lipótné a tulajdonos, aki Székely Henriket bízta meg az üzemeltetéssel. A harmincas évek végén a Schwarzer család Lőrincen maradt ága kemény munkával biztosította a maga és gyermekei megélhetését.

Schwarzer Oszkár és felesége, Végh Jolán 3 gyermeket (Elvira, Gizella, Viktor Győző Rajmund Géza) nevelt fel az I. világháború viszontagságai közepette. Elvirának nem lett saját családja. Gizella férjhez ment, és kiköltözött a családi fészekből. 2 gyermeke született. A Kossuth Lajos utcai villában utoljára Elvira, Viktor és családja lakott. A családi hagyományokat folytató, előbb a PIRT-ben, majd a Kistext-ben műszerészként dolgozó fiatalembernek 1936-ban Kacsor Hildegarddal kötött házasságából 3 gyermeke született: Hildegard, Jozefa és Elvira. Ezen az ágon ők az utolsó Schwarzerek.

A II. világháború környékén született, szintén kettős, keresztény-zsidó szellemiségben nevelt három lány úgy tudja, hogy családja - a rosszakaróktól, a besúgóktól tartva - a rendkívül előrelátóan már 1935 környékén beszerzett, kereszténységüket igazoló anyakönyvi kivonatok ellenére sem érezte magát biztonságban Lőrincen.

Ezért a zsidó-törvények szigorodásával egy időben a kislányokat anyjukkal együtt vidékre küldték. Az anya férfiként dolgozta végig a háborút, hogy el tudja tartani a két gyermeket. Az apát eközben katonai szolgálatra hívták be, ahonnan csak 1948-ban tért vissza. A lőrinci családi vagyont időközben részben államosították, a család férfitagjait pedig - most már német, illetve nemesi származásuk és egykor jelentős ingatlanaik miatt - újra meghurcolták.

A Schwarzer család esetében megismert, a külső világtól való félelemből fakadó kettős nevelésben a két világháború között valószínűleg sok lőrinci család gyermekei részesültek. Bizonyára nem ők voltak az egyedüli, a befogadó magyarok őszinteségében kételkedő, ezért őseik származását egészen a II. világháborúig, sőt még a németek bejövetele után is eltitkoló, a zsidó származásra utaló családi iratokat megsemmisítő vagy rejtegető lőrinci család. A Lőrincen megtelepedő zsidó származású polgárok azonban többnyire nem voltak ennyire előrelátóak. Legtöbbjük származása, vallási hovatartozása - legalábbis közvetlen környezetükben - jól ismert volt. Akár azért, mert szilárdan kitartottak mellette, akár azért, mert már nem volt jelentősége számukra.

A zsidó névadás sajátosságai

A kiegyezés után a korábbinál befogadóbb, a magyar zsidóság 1848-as érdemeit elismerő politikai légkörben¹¹, különösen az Eötvös József törekvéseit¹² tükröző emancipációs törvényt, ill. az ortodox és neológ irányzat szétválását követően felgyorsult a vallási hagyományaihoz kevésbé ragaszkodó zsidó lakosság asszimilációja. Így történt ez Pusztaszentlőrincen is.

Az iskolai nyilvántartások alapján az izraelita vallású tanulókról készített listánkból megállapítható, hogy 41 családból 6 ekkor már magyarított nevet használt, két esetben valószínűleg már a nagyszülők is magyar nevéek voltak (Baján József, Elek Adolf, *Fodor József*, *Fodor Sámuel*, *Földiák Sándor*, *Földiák Adolf*, Keleti József, Kovács Sándor). Érdekes, hogy az erős asszimilációs vágy ellenére az apák nemzedéke még a magyarosított családnév után is hagyományos zsidó keresztnévet kapott. A XIX. század végén a zsidó családokban igen gyakori volt az Adolf, Sámuel, Lipót, Mór, Ármin, Manó, Izrael, Izsák, Dávid, Salamon keresztnév. 1890 és 1910 között viszont már ők is szinte kivétel nélkül magyar és

európai uralkodókról, irodalmi alakokról nevezték el gyermekeiket (Flóra, Edit, Piroska, Jozefin, Szidónia, Margit, Kálmán, Árpád, Béla, Vilmos stb.).

A helyzet ellentmondásosságát mutatja, hogy minél jobban szerettek volna zsidó polgártársaink az ország többségével azonosulni, annál erőteljesebben igyekezett a magyar politikai elit – különösen országos, de valamelyest helyi szinten is – kirekeszteni őket. A századfordulón még inkább csak elszigetelt antiszemiták mutatták ki ellenérzésüket a sajtó buzgó támogatásával röpiratok, zsidóviccek és gúnyrajzok formájában, 1920-tól azonban már nemcsak a jobboldal nyílt gúnyolódásának és támadásainak voltak kitéve elsősorban az ortodox zsidók, hanem egyre szaporodtak azok a szinte valamennyi párt által elfogadott rendeletek is, amelyek révén korlátozni kívánták a lakosság mintegy 5-6 %-át kitevő zsidóság – arányszámát valóban meghaladó – súlyát a gazdasági és kulturális életben.

A különböző származású és vallású polgárok békés együttélését bizonyítja az iskoláskorú izraelita gyermekek beolvadása a helyi közösségbe. Az 1900-1910 közötti iskolai anyakönyvekből¹³ világosan kitűnik, hogy a lőrinci elemi iskolába igen sok zsidó gyerek járt. Még a tehetősebb szülők (kereskedő, ispán, gazdatiszt, vegyész stb.) egy része sem vitte át gyermekeit Kispestre, ahol önálló zsidó iskola működött. A többgyermekes (15 családban 45 gyerek, tehát átlag 3 gyermekes) szülők között is 5 kereskedő és szatócs, 2 nyomdász, 2 magánhivatalnok, 1 gépész, 1-1 pék és pincér, 1 villamos ellenőr és 1 vasutas van (belőle később önálló fuvaros lett), tehát nagy valószínűséggel ezek a családok is elfogadható polgári színvonalon éltek.

A zsidó élet első nyomai a településen

A zsidó családok beilleszkedési fokát és sokszor egymással is ellentétes törekvéseit mutatja, hogy a megtelepedés korai időszakában egyszerre fordul elő a beolvadást segítő helyi politikával való teljes azonosulás és a saját közösségi élet megteremtésének kívánsága.

A Lőrinc függetlenségéért harcoló, 1900-ban megalakult Polgári Kör hangadói között elejétől fogva jelen vannak a helyi zsidóság képviselői is. Szentlőrinc képviselő-testületi tagválasztó kerületté alakítása után 1901-től a lőrinci viriliseket is behívták a közgyűlésekre. Az önállósodás előkészítésével foglalkozó nagybizottságban a katolikus Steiner Mór mellett az izraelita Schwarz Zsigmond, Herskovits Sámuel, Herskovits Dávid is fontos szerepet játszott.¹⁴ Az önállóvá válás pénzügyi háttérét kidolgozó Költségvetésügyi bizottság nevében 1909. március 17-én Kouba Adolf, Rosenfeld Albert¹⁵, Linczinger Tamás háztulajdonosok, dr. Horváth Ákos kir. ügyész, Bernolák Máté gyógyszerész, dr. Simonyi Géza orvos írta alá a határozatot.

Ezzel szinte egy időben kezdődött a helyi zsidó élet megszervezése is. Általában igaz, hogy ahol feltűnik a zsidó lakosság, ott hamarosan kialakul a hagyományos zsidó intézményrendszer is (chevra kadisa, rabbi, metsző, zsinagóga). A szentlőrinci zsidóság hitéletének első dokumentuma 1898-ból való. Május hó 4-én írta alá a Kispest-Szt.-Lőrinczi Chewra-Kadischa izr. szent-egylet tíz elöljárója az egyesület alapszabályait. (Köztük volt Bauer Adolf, Ungár Dániel, Herskovits Samu és Halász József is, akik később jelentős szerepet játszottak az önálló lőrinci egylet létrehozásában.) Eszerint a Chevra Kadisa célja a „halottak szertartásos, tisztességes eltakarítása, betegápolás, elszegényedett tagjainak pénzbeli segélyezése.” Az egyletbe minden feddhetetlen életű izraelita kérhette felvételét, a választmány által meghatározott felvételi díj 5 forintnál kevesebb és 200 forintnál több nem lehetett. A szegény sorsú egyleti tagok évi járulékaikat betegápolással, betegek és halottak őrzésével is leróhatták. A 18 oldalas, magyar nyelvű szabályzat nagy részét a temetkezésre vonatkozó előírások tették ki.

A megöregedett és egyedül maradt zsidók részére hozták létre a Széchenyi u. 70-72. szám alatti, rendezett parkkal és kerti fürdőmedencével felszerelt zsidó szeretetotthont¹⁶. Az alagsorban volt az étkezdé, az emeleten kaptak helyet az egy szobából álló, konyha nélküli lakrészek. A bentlakók teljes ellátásban és állandó orvosi ellátásban részesültek.

Sajnos nem tudjuk, hogy a közös Kispest-Szentlőrinc izraelita szent-egylet 1900 körül hová temette halottait. A kispesti izraelita temető birtoklapja szerint a Kispest-Lőrincz izraelita fiókhitközség 1890. január 9-én a Rózsa utcában 292 ölt vásárolt meg nemesi birtokból temető céljára. A mai kispesti izraelita temető legrégebbi sírkövei a 20. század húszas éveiből valók. A lőrinci Sallai utcai egykori izraelita temető még álló sírkövein is 1912-es temetésre utalnak az első évszámok. Adatközlőink közül néhányan úgy tudják, hogy az ún. régi temetőbe szintén temettek zsidókat –keresztényként¹⁷.

1900-tól folyamatosan nőtt a Kispesztől elszakadni akarók tábora. A lőrinci önállósodási törekvések találkoztak zsidó polgártársaink elképzeléseivel. 1900-ban létrejött a Pestszentlőrinci Izraelita Hitközség (alapítói Herschkovits Dávid, Rosenberg Emil, Deutsch Péter, Schön Vilmos)¹⁸. Működése megkezdésekor Monorhoz tartozott, később Kispeszt fiókhitközsége volt. Ez azt jelentette, hogy nem volt állandó anyakönyvvezető rabbija és anyakönyvezési joga, vagyis az anyakönyvezést az anyahitközség végezte. A papi feladatokat a kispesti rabbi látta el. Amíg nem volt állandó imaházuk, a hívek családoknál gyűltek össze, legvalószínűbben a Baross utca környékén. 1906-ban, Szentlőrinc nagyközséggé alakulás előtt négy évvel a Batthyány utcában saját imaházat építettek. (Ennek 1928-as kibővítésével jött létre a ma is álló zsinagóga épülete.)

Ugyancsak 1900. június 18-án még Kispesttel együtt alapították meg az Izraelita Jótékony Nőegyletet (többek között Deutsch Bernátné, Diamant Adolfné, Fleischer Fülöpné, Herskovits Dávidné, Klein Dávidné, Kovács Józsefné részvételével). Az egyesület tagjai vállalták a községük területén állandó lakos, erkölcsös, főleg nőnembeli szegények segélyezését, a betegek, munkaképtelenek, özvegyek és árvák felkarolását, a szegény sorsú gyermekek felruházását, illetve szellemi és anyagi segítségét, a kifogástalan magaviseletű szegény hajadonok anyagi támogatását férjhez menetelük alkalmával. A rendes tagok havi 40 fillért, az alapító tagok a 2 korona beíratási díjon túl legalább 10 koronát fizettek.

Az évtized végére elkészült és 1910. február 20-án alá is írták az ortodox hitköztség 1 évvel korábban fogalmazott (ezért még) Pusztaszentlőrinczi Chewra Kadischáját. A két aláíró az ortodox hitköztség világi vezetője, Szilágyi Gusztáv és Schönwald Lipót jegyző volt. Az alapszabály 2. §-a kimondja, hogy a szentegylet hivatalos nyelve a magyar. A további pontok néhány kivétellel megegyeznek az 1898-ban létrejött neológ Kispest-Szentlőrinczi Chewra Kadischa paragrafusával. Az ortodox szabályzat részletesebben szól a sírok gondozásáról, a sírkerti könyv vezetéséről, a naplóba való beírásról, a hagyományok és alapítványok könyvében való kimutatásokról, a leltárról, de a hitköztség tagjairól, a temetésekről és a sírhelyekről sajnos nem közöl listát.

Az 1910-es népszámlálás adatai szerint Magyarországon 911000 zsidó vallású polgár élt, a népesség 5 százaléka. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében 39448 volt az izraeliták száma, a megye lakosságának 3,8 százaléka. A Gödöllői járásban 2933 zsidóról tudunk, ez 4,4 százalékot jelent. Pestszentlőrincen a 7824 lakosból 209 a zsidó, ez az arány (2,7 %) alacsonyabb az országos, a megyei és a járási átlagnál.

1910-ben tehát alig 200 zsidó élt Lőrincen. E kis létszámú helyi zsidóságnak azonban a századfordulón arányszámánál sokkal jelentősebb volt a gazdasági súlya és a közösség életében betöltött szerepe. Mivel nagyrészt „világlátott”, nyitott és befolyásos polgárként érkeztek Lőrincre, jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy Pusztaszentlőrinc leválhatott Kispestről, és Pestszentlőrinc néven önálló községgé alakulhatott.

A két világháború között általánosan elterjedt nézet volt, hogy a zsidók vagyona a „magyar keresztény társadalom zsebeiből vándorolt többnyire nagyon is kifogásolható üzletek alapján a rövid idő előtt koldusszegényen bevándorolt zsidók zsebeibe”¹⁹. Mint láttuk, ez a helyi zsidóságra egyáltalán nem volt igaz. A XVIII. század végén még a német telepeseikkel együtt Közép-Magyarországra érkező, a helybéli lakosságnál iskolázottabb zsidók a magyar főnemesség kínálta lehetőségeket kihasználva gyorsan gyarapodtak, és Lőrincen a századfordulón már vagyonos polgárokként telepedtek le. Az I. világháború környékén Galíciából, Erdélyből nincstelenként érkezők viszont halálukig azok is maradtak.

A LÓRINCI ZSIDÓSÁG ÉLETE 1910-1931

A zsidóság tömeges megjelenése

Az 1910-ben községgé alakult település olyan rohamosan fejlődött, gazdagodott, hogy vezetői alig húsz év múlva, a harmincas évek elején már a városi rangért harcolhattak. Az első világháborúig tovább tartott az ország minden pontjáról érkezők folyamatos betelepülése.²⁰ Ennek okait a jó munkalehetőségek, a főváros könnyű megközelíthetősége, a kellemes lakókörnyezet és a vonzó közösségi élet mellett az olcsó házhelyekben kereshetjük. A sajtóban tömegével jelentek meg az alábbihoz hasonló csábító hirdetések:

Aranyat gyűjt

ha részletfizetésre házhelyet
vesz Pestszentlőrincen a

Szemere-féle parcellákból.

A vételár 5-8 év alatt törleszhető.
Építkezés esetén

külön törlesztési kedvezmény.

Házhelyek már 8 pengős □ -ölenkénti árban.

50 pengő foglaló lefizetése mellett azonnal elfoglalhatók.

Parcellázási iroda:

Pestszentlőrinc, Üllői-út 248. – (50 es villamos megálló
Pozsonyi-út sarok.)

Megszerezhető áru házhelyekre nagy volt a kereslet. A lajosmizsei vasút – Kápolna utca – ceglédi vasútvonal közé eső telkeket a legkülönbözőbb rangú, származású és vallású emberek vásárolták meg, akik többnyire egész családjukkal költöztek a sietve felépített többnyire 1 szobás házakba.

Legelőször az Üllői út villanegyeddal szembeni része, a Baross utca - Kossuth Lajos utca - Batthyány utca – Bókay utca - Herrich utca környéke népesült be. A tízes években a Baross utca sarkán jobbra Rosenfeld Albertné háza (Üllői út 111.), balra Longa temetkezési vállalata (Üllői út 113.) állt. Néhány száz méteren belül – kifejezetten vegyes lakosságú körzetben – épült fel Schön Vilmos és

Granitz Franciska, Schwarzer Mór, Rosenzweig Emil, Schlesinger József, Grünwald Miksa és Ungár Ábrahámné Baross utcai, illetve Mandel Menyhért Batthyány utcai háza vagy Földes Emil Bókay utcai villája. A Batthyány utcában is volt telke a Gyöngyvirág utcai villasoron lakó Steiner Mórnak. 1912-ben a Batthyány utca 50. sz. alatt, a Baross és a Batthyány utca sarkán már izraelita imaház is működött. A Batthyány utca 80-ban lévő zsidó imaház az ingatlan-nyilvántartó könyv szerint 1917-ben már biztosan az orth. izr. hitközség tulajdonában volt. Az 1928-as címjegyzék az Izraelita autonom ortodox imaház székhelyéül a Batthyány u. 24. számot²¹ adja meg.

A bizonyítás ideje

A tízes évek elején a helyi polgárság és munkásság között mind nyilvánvalóbb lett a szakadék. Mindkét réteg igyekezett megteremteni a maga igényeit megjeleníteni tudó szervezeteket (Polgári Kör, Tisztviselőtelep Egyesület, Nyugdíj Egylet az egyik oldalon, munkásmozgalmi szerveződések a másikon.) Ugyanakkor számos nagyközösségi épület készült (a katolikus templom is ekkor épült), és jelentősnek volt mondható a község kulturális élete is (már több kulturális és sportegyesület, dalárda stb. működött). Viszonylagos egyetértésben zajlottak a nemzeti ünnepek, a majálisok is. Az egyre szaporodó sztrájkok mellett leginkább a gyors egymásutánban következő váratlan földrengés, áprilisi hóvihár, augusztusi jégeső nyugtalanította az itt lakókat.

E társadalmi feszültségekkel teli időszakban a népesedő község lakóit nemigen érdekelte a szomszédban lakók származása. Messziről jött idegenek voltak mind, egyenlő esélyekkel, mindenki szabadon élhetett, és szabadon gyakorolhatta a vallását. A katolikus templomot 1911-ben adták át, a reformátusok és evangélikusok azonban még sokáig az emeletes iskola épületében tartották istentiszteleteiket. A vallásos zsidók szervezettsége sem maradt el a többi felekezetétől. Az 1900-ban alapított Chevra Kadisa, illetve a Jótékony Nőegylet tevékenysége folyamatosan bővült, és az 1906-ban létrehozott zsidó imaház is jelentős átalakításon ment át, hogy be tudja fogadni az egyre szaporodó híveket. Valószínűleg a községgé alakulás után, a tízes évek elején vette birtokba a hitközség a közös temető céljára adományozott területen, a mai Sallai utcában, a ma már csak töredékeiben látható, de még így is lenyűgöző zsidó temetőt. Az önállóvá válással egy időben tehát az ortodox és neológ zsidó vallási közösség szerves részévé vált a községnek.

Számos zsidó vallású polgár kezdetben nyíltan vállalta szokásait, és úgy tűnik, hogy ezeket el is tudta fogadtatni a környezetében élőkkel. Például 1913-ban a zsidó újév október 1-jére esett (a zsidó időszámítás szerint ekkor kezdődött a teremtéstől számított 5573. év). Ennek megünneplése az ünnepnapot megelőző este kezdődött (az esti imát 6 órakor, a reggelit 6 óra 30-kor mondták el, és ezután

tilos volt mindennemű tevékenység), ezért a kereskedők felhívták a keresztény lakosok figyelmét arra, hogy a kétnapos ünnep alatt a zsidó boltok zárva lesznek.

Az I. világháború hősei között

Helytörténeti Gyűjteményünkben több századelőről származó zsidó imakönyv van. Valamennyi tartalmazza magyarul és héberül a Ferenc József császár lelki üdvéért szóló hálaadó imát.²² Érthető tehát, hogy a Habsburg ház iránt lojális zsidókat is megrázta az 1914. június 28-i sarajevói merénylet híre: alig egy héttel később a zsidó imaházban is gyász-istentiszteletet tartottak a meggyilkolt Ferenc Ferdinándért és feleségéért.

Az I. világháborúban minden megkülönböztetés nélkül a zsidó közösség is aktívan részt vett. A besorozottak között több zsidó származású fiatalember is volt. Többen vagy egyáltalán nem, vagy csak súlyosan megsebesülve tértek vissza otthonukba.²³ Lőrincen ma is áll az 1938-ban felavatott I. világháborús magyar hősök emlékműve, amelyen a felsorolt 209 hősi halott között legalább 12 zsidó fiatal neve szerepel: Berger József, Földiák Sándor, Gutmann Buksa, Izsák János, Krausz Izidor, Márkus István, Márkus Tivadar, Schön Zsigmond, Steiner Jenő, Schwarz Lajos, Szilágyi Mózes, Szőke Zsigmond.

Rajtuk kívül további 8 olyan családnév fordul elő, amely vagy nagyon gyakori, vagy esetleg íráshibás, és ezért biztosan nem állítható, hogy viselőik zsidó családból származtak: Molnár Lajos(?), Rosenberger(?) Rudolf, Gluckstmal(?) Jenő, Kiss György(?), Kreisz István és Béla, Szilágyi Sándor(?), Wittinger Jakab.

1914-1918 között az itthon maradottak, ha nem is voltak állandó életveszélyben, de szintén rengeteget szenvedtek. A megszokott életmenet a háború kitörése után a civilek számára is azonnal felborult. A nagyobb helyi vállalkozások (Lipták-féle lőszergyár, Orenstein-Koppel tábori vasútgyár, Rényi faárugyár, Kistext) haditermelésre álltak át, és így a lőrinci munkások nagy része is kénytelen volt a hadiipart szolgálni. 1914-től Pestszentlőrinc kiképzőhely lett, így a helyi lakosok nap, mint nap szembesültek a hadba vonuló sokaságával. Az elesettekről érkező hírek, a visszatérő sebesültek és nyomorékok látványa mellett saját szaporodó bajaik is kilátástalanná tették életüket: egyre elviselhetlenebb lett a megállás nélküli munka, az egyre nagyobb drágaság, éhezés, lakásnyomor, fagyoskodás, gyermek-halálozás. A község képtelen volt a bajok orvoslására, és azok is kevesen voltak, zsidók és nem zsidók, akiknek még mindig volt miből segíteniük a rászorultakon.

Wimmerth Béla a katolikus plébánia Historia Domusában²⁴ az első világháború eseményei kapcsán beszámol egy aranyszívű zsidó emberről, Mandl Menyhérről. „Mióta a kórházunk megnyílt, minden szabad idejét a sebesültek között töltötte.

Újságot kocsiszámra, könyveket hordott a számukra, gramofont szerzett, s avval mulattatta hőseinket. S mivel különféle ajkúak is voltak közöttük, bejárta az összes budapesti üzleteket, s nem nyugodott addig, míg egy-két lemezt nem talált, amely a saját nyelvükön szól hozzájuk. Velük kártyázott, vigadott. Ellátta őket cigarettával, süteménnyel. Az orvos engedelmével csoportonként kirándulásra vitte őket, jól meguzsonnáztatta, s úgy bánt velük, hogy jobban az édesapa sem becézheti kedvenceit. Így róttá le háláját, mivel ő lévén hatvanon felül, ténylegesen részt nem vehetett a világháborúban.”

A politika útvesztőiben

A háború végén érezhető változás következett be a község vezetésében. Megnőtt a politikai súlya a háborúból visszatért hadirokkantaknak és a megélhetésükért küzdő szervezett munkásoknak. Lőrincen ebben az időben 2200 szervezett munkást tartottak nyilván. Az őszirózsás forradalmat követően létrejött lőrinci néptanácsnak Blumenstein Ármin, a hősiességéért kitüntetett, hadirokkant katona is tagja volt. A széles tömegeket érintő egyre nyomorúságosabb helyzetben radikális politikai lépésekre volt szükség. Ezek végrehajtására 1919 áprilisában Pestszentlőrincen is megalakult a község életének irányítására vállalkozó proletár direktórium. Tagjai Debreczeni Antal, Borsodi Lajos, Wallner Ferenc, Axmann János, Zemkó Antal, Fazekas Ferenc és Klein Antal voltak. A későbbi fehér propaganda szerint 1919 áprilisától az egész országban vörös zsidók bitorolták a hatalmat. Lőrincen a direktórium vezetői közül valószínűleg egyedül Klein Antal volt zsidó származású.

A proletárdiktatúra alatt a község vezetőinek tevékenysége a kiváltságok megszüntetésére, illetve a korábbi politikai és gazdasági vezetők eltávolítása után a lakosság legszegényebb rétegeit segítő gazdasági intézkedések meghozatalára irányult (földosztás, élelmiszerek begyűjtése, tüzelőosztás, iskolaépítés). A Művelődési és Oktatási Ügyek Intéző Bizottságában ügyködő Farkas József, Bagossy Géza és báró Barkóczy Ilona különösen nagy szociális érzékenységről tettek tanúbizonyságot.

A szentlőrinci lakosok között a tanácsköztársaság fennállása alatt összecsapásra nem került sor. Több forrásból úgy tudjuk, hogy a „vörösök” között zsidók is voltak, szerepük azonban nem lehetett jelentős, mert a tanácsköztársaság bukását követő tisztogatások során nem fordul elő a nevük. A tanács és a bizottságok vezetői a tanácsköztársaság leverése után többnyire rövid börtönbüntetést kaptak, ezért valószínűsíthető, hogy a tanács hatalom nem forgatta fel jelentősen a község életét: nem megtorolni és büntetni, hanem inkább építeni kívánt.

Ennek ellenére sokan voltak, akiknek nem tetszett, ami a településen májustól augusztusig történt. Az úri osztály munkáshatalom alatt háttérbe szoruló tagjainak

a tanácsköztársaság bukása után azonnal megjött a hangjuk, s – Kuszenda Lajossal az élen – a nemzeti egység nevében a keresztény szocialista helyi társadalom megszervezésére szólították fel a lakosságot. Miközben a nemzeti körbe való belépésre buzdítottak, élesen támadták a szociáldemokratákat, és náluk is kíméletlenebbül a zsidóságot.

Az alaptalan, politikai indíttatású vádakkal szemben nehéz volt védekezni. Az 1919 szeptemberében megtartott ipartestületi előljárási ülésen Halász Fülöp a *becsületes zsidók* nevében fellépett a zsidó iparosok tervezett elszigetelése ellen. A tanácsköztársaság alatti hallgatását feledtetni akaró vezetőség végül többek tiltakozása ellenére kizárta az ipartestület tagjai közül Axmann Ignácot, Klein Antalt, Kovács Lászlót, Kenéz Pált, Kozma Antalt.²⁵ A húszas évek elejének „sokkoló” problémái azonban egy időre háttérbe szorították a zsidókérdést.

Az 1922. évi nemzetgyűlési választások nem tükrözték a Pestszentlőrincen zajló eseményeket: a Szociáldemokrata Pártra 1940 (47,7 %), az Egységes Pártra 770 (19,0%) szavazat érkezett²⁶.

A megerősödés ideje

A Trianon utáni évtizedben feltűnően megnőtt a Budapestet övező települések lélekszáma, köztük Lőrincé 10000-ról mintegy 30000-re, Imréé 3700-ról 8200-ra. Bár képviselőtestületi jegyzőkönyvek nem maradtak ránk, a II. kötet végén található életrajzokból látható, hogy a húszas évek elején különösen sokan kérték felvételüket a község kötelékébe, köztük a korábbihoz hasonló arányban zsidók is.²⁷ Pestszentlőrincen a húszas évek végére alakult ki az a magyar zsidó élet, amely a „soáig, vagyis a katasztrófáig” szinte változatlan maradt.

A Kossuth utca 63. szám alatt bejegyzett kis létszámú ortodox közösség a húszas évek derekától folyamatosan veszített vonzerejéből. Az I. világháborút követő nagyarányú betelepülések miatt folyamatosan szaporodó izraelita lakosságról egyértelműen állítható, hogy nem alkotott zárt közösséget, és igen gyorsan távolodott a hagyományos zsidó vallási élettől. Azok a távoli vidékekről bevándorló zsidó fiatalok, akik érkezésükkor a neológ hitközséghez csatlakoztak, néhány évtizedes lőrinci tartózkodás után többnyire elmagyarosodtak, és csak ritka alkalmakkor, valószínűleg csak a leghagyományosabb egyházi ünnepeken, esküvőkön és temetéseken gyakorolták vallásukat.

A felnőtt korú zsidó lakosság többségéről elmondhatjuk, hogy még a kötetlenebb, neológ vallási tevékenységeket is inkább tehernek érezte. Legalábbis erre utal az a tény, hogy amikor az egyesületi alapszabályokat, szolgáltatási díjtételeket a magyar királyi belügyminiszter 1922. évi rendeletére az egész országban módosítani kellett²⁸, a Chevra Kadisa közgyűlését a tagok érdektelensége miatt

kétszer kellett összehívni, de még a másodjára meghirdetett gyűlésen sem jelent meg az egyleti tagok 2/3 része. Fodor József elnökön és Weisz Sámuel jegyzőn kívül mindössze 11 zsidó férfi (Földes Emil, Kovács Sándor, Kelemen Sándor, Berényi Géza, Länger Izidor, Grünbaum Samu, Goldmann Bernát, Brody Ármin, Herskovics Dávid, Halász Fülöp, Wellisch Géza) vett részt a díjmelés mértékéről döntő közgyűlésen.

A lőrinci Izraelita Nőegylet tagjai sokkal aktívabbak voltak. A korabeli sajtóból tudjuk, hogy a zömmel módos polgárcsaládokból származó zsidó nők közismert személyiségek hozzátartozói voltak, és mind családjuk, mind ők maguk nagy megbecsülésnek örvendtek. A nőegylet tagjainak tevékenysége hiánypótló volt. Az alatt a mintegy 40 év alatt, amíg működni tudtak, valóban sokat tettek a településen élő zsidó gyerekek, szociálisan rászoruló felnőttek és öregek életkörülményeinek javításáért. Az Izraelita Nőegylet a jótékonyági gyűjtésen és a betegápoláson kívül feladatának tekintette kulturális események, illetve összejövetelek szervezését is. Évekig segítette, működtette a Széchenyi utcai zsidó szeretetotthont, és megszámlálhatatlan alkalommal osztott ételt vagy ruhát a rászorultaknak.

A zsidó temető tanúsága

A két világháború között a helyi zsidóság a Sallai utca elején temetkezett. Az egykori lőrinci temetőt 1906-ban dr. Szappanos Gerő ügyvéden keresztül Szemere Miklós saját birtokából hasítottatta ki, s adta át valamennyi felekezetnek közös használatra. A ma is álló sírkövek alapján úgy látszik, hogy a lőrinci izraelita temetőbe az 1910-es évek elején kezdtek temetni. A temető eredeti állapotáról nem maradt ránk kép vagy leírás.

Jelenleg az elkerített, bejárat nélküli temetőben legalább tízszer annyi sír van, mint ahány elhunyt nevét megtaláltuk. Ha a zsidó temető eredetileg is ekkora területet foglalt el, akkor legfeljebb 4-500 ember végső nyughelyéül tervezték. 1910 és 1944 között számításaink szerint legfeljebb 2-300 embert temettek ide, hiszen az új otthont keresők főként a közép- és fiatalok soraiból kerültek ki. (Ha feltételezésünk igaz, a legkorábbi betelepülők elhurcolásuk idején 60-80 évesek lehettek.)

A sírok nagy része jelzés nélküli halom. A síremlékek nagy része ledől, a kövek megrepedtek, széttörttek. Viszonylag sok sír maradt meg a tízes és a harmincas, de érthetetlen módon csak egy a húszas évekből. A még álló sírkövek felirata is sokszor felismerhetetlen. Az alábbi neveket - Frank Béláné sírfelirata kivételével, amely egy erősen rozsdásodó zománcozott táblán olvasható - díszes sírkövek, márványtáblák őrzik, tehát nyilván módosabb családok viselték. E családnevek szinte mindegyikével találkozhatunk a háború áldozatainak emléktábláján:

(? Ábrahám szirtje) 1842 – 1913
Braun Mórné sz. Glaser Leni 1847 – 1931
Földes Pistike 1919 – 1927
Frank Béláné 1872 – 1950
Frank Mihály 1843 – 1936
Grünbaum Samu 1886 – 1938
Hajnal Rózsika 1901 – 1945
Herskovits Dávid 1867 – 1931
Klein Lajos 1856 – 1913
Klein Margitka 1894 – 1912
Kovács Sándor (élt 61 évet)
Molnár Miksa 1855 – 1935
Molnár Miksáné 1858 – 1943 (?)
Pudler Lipót 1877 – 1940
Reich Leo 1853 – 1938
Rosenfeld Albert (? – ?)
Schön Vilmos 1880 – 1940
Schusdek Ignác 1858 – 1926
Spitzer Ignáczné sz. Fischer Johanna 1849 – 1912
Steiner Dávidné sz. Gunszt Júlia 1843 – 1915
Weiner Mihályné 1856 – (?)
Weisz Hajnalka 1878 – 1914
Winkler Ignáczné sz. Spitzer Regina (?) – 1930

A zsidó vallású helybeliek megfogyatkozása miatt mára az izraelita temető léte is veszélybe került. Mindannyiunk fontos feladata lenne az egykori Pestszentlőrinc zsidó lakosságára emlékeztető sírkert karbantartása, mert a jelenleg még álló, romlásukban is szép sírkövek gyorsan enyésznek.

Az Állami lakótelep

Az I. világháború befejezése után a hadiipari termelést folytató Lipták-gyár megszűnt. 1921-ben a magyar állam az I. világháború után elcsatolt részekről (elsősorban Erdélyből) érkező (magyar, német, zsidó) menekültek elhelyezésére az egykori állami lőszertelepi épületek és raktárak átalakításával 130 kataszteri holdon elterülő állami telepet hozott létre. A területet Bernolák Nándor népjóléti miniszter, a lőrinci gyógyszerész Bernolák Máté rokona vásárolta meg. A 252 egy- és kétszobás lakás építése 1924-ben fejeződött be. Az önellátásra berendezkedett telepnek több boltja, elemi iskolája, saját vízműve, csatornája, villanyvilágítása, illetve sportegyesülete és kultúregyesülete, sőt kaszinója volt.²⁹ Ennek ellenére az ideköltözők végtelen szegénysége miatt az épületek állaga nem volt fenntartható, és gyakori volt a járványveszély is. A nagy gazdasági világválság környékén, 1927-ben 400 lőrinci gyereket utaltak be az Állami Gyermekekmenhelyre. Ezek legnagyobb része az Állami-lakótelepről került ki,...³⁰

A sokfelől, de főként az elcsatolt országrészekből érkező lakók között szép számmal voltak a későbbi zsidótörvény hatálya alá tartozó, azaz zsidó származású családok, akikről azonban a sárga csillaggal való megjelölésig sok esetben még a közvetlen szomszédok sem tudták, hogy zsidók. Életük pontosan úgy folyt, mint mindenki másé a környéken. A szerencsésebb „ipari napszámosok” valamelyik nagy gyárban találtak maguknak helyet, többségük azonban alkalmi munkákból tartotta el népes családját. Szegénységük miatt le kellett mondaniuk a hagyományos zsidó életről, hagyományokról, ételekről. Sokan vegyes házasságot kötöttek, és 1-2 évtized alatt végképp keresztényekké lettek.

A zárt területen élő, különböző múltú és vallású telepiek jól megfértek egymással. Az itt lakóknak nem voltak peres ügyeik, nem írtak zsidóellenes beadványokat a polgármesteri hivatalnak, nem adtak fajgyűlöletről árulkodó nyilatkozatokat az újságoknak. A telepi zsidóság létezésére és nagyságára csak iskolai jelentésekből, hitoktatói jegyzőkönyvekből következtethetünk. Az állami-lakótelepen 1924 és 1944 között évente átlagosan 10-15 gyerek járt izraelita hittanórára³¹. A harmincas évek elejétől a Günczler Péter rabbi vagy Günczler Péterné hitoktató nő által kitöltött és az iskolában leadott osztályozó listákon többször találkozunk a Fleischer, Moskovits, Buchholz, Mautner, Hauer, Rosenthal, illetve a Donát és Tihanyi család gyermekeinek nevével. A visszaemlékezésekből tudjuk, hogy előbbiek voltak a telep legnépesebb zsidó családjai.

A zsidóság szerepe 1920 körül

Az 1920-ban megtartott népszámlálás szerint Magyarországon 473000 izraelita élt, ez az összlakosság 5,9 százaléka. A népszámlálás a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében 40927 zsidót mutatott ki, ez az ott lakók 3,5 százalékát tette ki. Pestszentlőrincen a zsidóság aránya az I. világháborút követő népmozgás eredményeként sem haladta meg a 2,5 %-ot.

A helyi zsidók növekvő szerepét mutatja az a tény, hogy a virilis lőrinci képviselők fele az ő soraikból került ki. A legtöbb adót fizetők közé az első világháború utáni években mintegy 10-12 zsidónak minősülő lőrinci polgár tartozott. Szinte valamennyien elkötelezett polgárai voltak a községnek. Számos közösségi fórumon, egyesületben töltöttek be fontos tisztségeket³².

1928. május 9-én a Pestszentlőrinci Polgári Kör, melynek tagjai között természetesen szintén számos, később zsidónak minősülő lőrinci polgárt találhatunk, Steiner Mór elnökletével egyértelműen állást foglalt a Kispesttel való újraegyesítés ellen. Mindezek alapján kijelenthetjük, hogy a Lőrincen megtelepedett zsidóság elkötelezett híve volt lakóhelyének, és mindent megtett annak felvirágoztatásáért.

A helyi egyesületi sportélet

A húszas évek derekán új lendületet vett az önkéntes egyesületekben folyó munka, illetve újabb szervezetek létrehozása. Az 1908 óta működő Pestszentlőrinci Atletikai Club és az 1911-ben alapított Pestszentlőrinci Önkéntes Tűzoltó és Mentő Egyesület³³ töretlenül folytatta munkáját. Népes tagságuk soraiban szép számmal találunk zsidó származású polgárokat (pl. Földes Emil, Steiner Vilmos, Frank Gyula, Schütz Ferencz, Erdős Miklós, Hollós József, Popper Lajos, Rényi Oszkár). Hamarosan a Szentlőrinci Football Club is jelentős egyesületté nőtte ki magát, 1925-ben már 19 fős tisztikara és 46 igazolt tagja volt.

A lajosmizsei vasút közelében, az Üllői út bal oldalán lakók egyre terhesebbnek érezték az atlétikai clubig megteendő három és fél kilométeres távolságot, ezért 1929-ben Szentlőrinc-Rendessy telepi Torna Club néven létrehozták a saját sportegyletüket. A tisztségviselők a helyben lakó értelmiségiek és mesteremberek közül kerültek ki. Diszelnök Ferenczi Sándor elemi iskolai igazgató, elnök dr. Huray György orvos, az alelnökök Ulreich János kereskedő, Linczinger Tamás ipartestületi elnök, festő- és mázoló, Keberle József asztalos voltak. Rajtuk kívül a tisztségviselők között 2 orvostanhallgató, 1 főművezető és további 7 mesterember volt. A műkedvelő gárda, a zenekar és a csapat tagjai között több olyan családnév fordul elő, melynek valamelyik tagja szerepel a holocaust-emléktáblán (Balogh, Fischer, Frank, Weil, Weisz).

Az irredenta hangulatban égő Magyarországon izmos, teherbíró fiatalokra volt szükség. Gombamód szaporodtak hát a különböző hagyományos sportegyletek, szakosztályok, cserkészcsapatok. A fizikai erőnlétet fejlesztő ágazatok mellett eltörpült a szellemi sportok szerepe. Lőrincen például csak 1933. áprilisában tudott megalakulni a Pestszentlőrinci Akarat Sakk Kör. A 29 fős tisztikar névsorában 3 izraelita vallású lőrinci polgár található: dr. Spitzer Fábán orvos, Grünbaum Sándor órák és Stern Márton bádogos.

A Pestszentlőrinci Kereskedők Egyesülete

A szélesedő gazdasági válság ellenére a húszas évek végén Pestszentlőrincen is sokan foglalkoztak ipari, illetve kereskedelmi tevékenységgel. Az 1927-es Almanach³⁴ teljesnek semmiképpen sem nevezhető összeállítás alapján állíthatjuk, hogy a településen működő iparosok és kereskedők között ezekben az években is jelentős volt a később zsidónak minősítettek száma.

Az Almanach 83-89. oldalain felsorolt kb. 240 helyi iparosból és kereskedőből az alábbi 42-t biztosan érintették a zsidótörvények:

- Blumenstein Ármin, Fejes Lajos, Krausz Izidorné, Steier Gyula dohányárus,

- Földes Emil, Földes Lajos épületanyag-kereskedő,
- Grünstein Benő, Herskovits József, Róth Árpád, Schönberg Ármin fa- és szénkereskedő,
- Schusdek Lipót fogtechnikus, Schwartz testvérek földbirtokosok,
- Klein Samu, Lang Ferenc fuvaros,
- Deutsch Pinkász, Feuer Lajos, Frenkel József, Goldmann Bernát, Halász Fülöp, Hercz Ignác, Herczfeld Ignácné, Langer Izidor, Reich Miksa, Sterk József, Weil Sándor fűszeres,
- Herz és Mautner kocsikenőcsgyártó,
- Holczer Arnold cukorkagyáros, Rényi Oszkár kaptafagyáros, Schust Jakab szikvízgyáros,
- Fischer Hermann ingatlanközvetítő,
- Guttmann Gyula, Weil János kőműves,
- Schwartz Emil lakatos és mechanikus, Pressburger Gusztáv műszerész,
- Földiák Adolf, Földiák Ignác, Földiák József, Földiák László, Schwarcz Sándor lókereskedő,
- báró Hauer Lipótné moztulajdonos, Székely Henrik üzemvezető.

1930-ban Pestszentlőrinc - 30611 fővel - lakóinak számát tekintve a magyar települések között a 27. helyet foglalta el. A község gazdasági fejlettsége hasonló szinten állt, de az iparral és kereskedelemmel foglalkozó helyi polgárok vagyoni helyzete között jelentős különbségek mutatkoztak. Az egyes vállalkozók gazdasági erejét pontosan jelezte, hogy mennyit hirdettek a helyi sajtóban. Az állandó hirdetőik között valóban csak a legtehetősebb kereskedők fordultak elő, például Fischer Hermann, Halász Fülöp, Földes Lajos, Herskovits (Hollós) József. Talán sajtóbeli ismertségük is hozzájárult ahhoz, hogy a helyi kereskedők közülük választották meg első képviselőiket.

A Pestszentlőrinci Kereskedők Egyesülete a helyi kereskedők együttműködésére épülő, 30 tagú választmánnyal működő szervezet volt, melyet 1928-ban elsősorban kulturális és szociális feladatok ellátására hoztak létre egy saját tulajdonú 344 négyszögöles telken. A működéshez szükséges feltételek biztosítására hamarosan székházat is építettek. Az egyesület tagsága gyorsan szaporodott, a harmincas években már 150 főt számlált. Az egyesületben nemcsak a tagok, hanem a vezetőség soraiban is sokan voltak zsidó származásúak. Az egyesület első elnöke Földes Lajos fakereskedő volt. A harmincas évek végén – talán az egyre szaporodó kirekesztő intézkedések miatt – Mohai Károlyt választották elnökké, a tényleges feladatokat azonban még akkor is Hollós József látta el ügyvezető elnökként. Munkáját Taigiszter Jenő és Halász Fülöp alelnökök segítették. Ebben az időszakban titkárként Kálmán Ferenc, pénztárnokként Jozsits Gyula, könyvtárnokként Berger Ferenc, háznagyként Balogh István működött. Egy-két kivétellel valamennyien rajta vannak a második világháborúban elhurcoltak listáján.

A LŐRINCI ZSIDÓSÁG FÉNYKORA 1931-1938

Lőrinc a várossá alakulás útján

Az 1931 áprilisában megjelent pestszentlőrinci címtár³⁵ szerint a 3599 kataszteri holdon elterülő községben 30557 lélek és 4565 ház volt. A település minden fontos szolgáltatást nyújtani tudott: volt községi előljárósága, vasútállomása, postahivatala, állami polgári leány- és fiúiskolája, 5 elemi iskolája, 3 óvodája és 1 magán zeneiskolája, 2 gyógyszertára, 12 orvosa, 5 ügyvédje, több mérnöke, művésze, írója. 2 újság jelent meg: a Pestszentlőrinci Hírlapot dr. Dóra József, a Pestszentlőrinci Újságot Csima Jenő adta ki.

Az előző néhány évben a polgárság lázas önszerveződése révén tömegével jöttek létre a különböző egyletek, szövetségek. Néhány hónapos-éves ténykedés után többségük meg is szűnt, de a harmincas évek elején így is legalább 15-20 egyesület működött a városias légkörű községben. Az Önkéntes Tűzoltó és Mentő Testületen, illetve az egyre szaporodó sportkörökön túl volt itt Ipartestület, Levente Egyesület, Kereskedők Egyesülete, Temetkezési Egylet, Közművelődési Egyesület, Fogyasztási Szövetkezet, Hitelszövetkezet stb. A közösségi élet jórészt a Pestszentlőrinci és az Állami telepi kaszinóban zajlott. Valamennyi önkéntes, jótékony célú társadalmi szerveződés vezetőségében arányszámukat meghaladó mértékben voltak jelen a lőrinci zsidóság képviselői.

Hasonló a helyzet az autótulajdonosok között: a felsorolt 10 autótulajdonosból 2 a zsidótörvények szerint biztosan érintett volt. A Hercz és Mautner cégnek Sada, dr. Wilhelm Sándor Filtext-orvosnak Magomobil márkájú gépkocsija volt. Az önálló lőrinci iparosok és kereskedők névsorának mintegy 20-25 %-át az 1944 júniusában deportáltak nevei teszik ki. Feltűnő ugyanakkor, hogy a felsorolt nyugdíjasok, azaz korábban állami alkalmazottak között a későbbi zsidótörvények által sújtott családok közül mindössze egy van képviselve Winkler Kálmán ny. MÁV-főmozdonyvezető személyében.

Dr. Günczler Péter főrabbi beiktatása

A polgárosodás, a várossá alakulás időszaka a lőrinci zsidóság fénykora. Az ország közeli és távoli részeiből érkezett zsidó családok fiatalabb generációi azonban már nem zsidóként, hanem többnyire asszimilálódott magyarként vetik bele magukat az átalakulás körüli munkába. Sokat elárul a helyi zsidóság vallási érzéseiről az a tény, hogy az izraelita hitű lőrinciek az önálló községgé alakulás után még húsz évig a kispesti rabbisághoz tartoztak. Még az 1931-es Címtárban is az áll, hogy Pestszentlőrincen 4 egyház működik, a római katolikus, a református, az ágostai evangélikus és az izraelita. Az izraelita hitközségnél rabbiként még Bände Zoltán kispesti rabbi, hitoktatóként Kramer Soma neve szerepel. Utóbbi nevével az Állami polgári leányiskoláról írt szócikkben³⁶ is találkozhatunk.

A Címtár megjelenése idején kérhette fel a pestszentlőrinci izraelita hitközség a Kispestre házасodó, alig 29 éves dr. Günczler Pétert egyháza papjának. A rabbi érkezése új lendületet adott a zsidó közösségi életnek. 1933-ban megalkották a pestszentlőrinci izraelita anyahitközség új alapszabályait. A Bauer Adolf hitközségi elnök és Magyar Ede hitközségi jegyző által aláírt, 61 paragrafusból álló szöveg első 2 paragrafusát szó szerint idézzük:

<p>I.</p> <p>A HITKÖZSÉG CÍME, PECSÉTJE, FELADATA ÉS CÉLJA.</p> <p>1.§.</p> <p>A hitközség címe: „pestszentlőrinci Izr. Anyahitközség, pecsétje: ugyanezen cím köralakban, közepén a tízparancsolati táblával.</p> <p>A hitközség feladata az, hogy Pestszentlőrinc nagyközségben lakó összes izraelita polgárokat együvé tömörítse avégből, hogy a már fennálló és jövőben létesítendő vallásos jellegű istentiszteleti, közművelődési és jótékonyági intézeteket és intézményeket fenntartsa, illetőleg fejlessze, hogy összes tagjainak módot adjon arra, hogy ezen feladatának teljesítésében részt vegyen. A hitközség e feladatát a törvény keretein belül biztosított önkormányzati hatáskörrel intézi el, eljárásánál a kongresszusi és később kelt illetve hozandó tételes szabályok és határozatok mellett a „Sulchan Aruch” szabványai az irányadók.</p> <p>II.</p> <p>A HITKÖZSÉG HIVATALOS NYELVE.</p> <p>2.§.</p> <p>A hitközség hivatalos nyelve a magyar.</p>

A hitélet megerősödése

Az izraelita hitközség alapszabályának szövegéből érezhető a kettős kötődés, a zsidó vallási hagyományoknak való megfelelés és a magyar nemzettel való azonosulás igénye. Ugyanez a kettősség érezhető a jótékony nőegylet, illetve a chevra kadisa temetkezési egyesület tevékenységében is.

1931. június 14-ére – az előző, határozatképtelen közgyűlés után egy héttel – Halász Fülöp elnök újra összehívta a chevra kadisa tagjait, hogy az 1923-ban magyar koronára jóváhagyott és ezért az újonnan bevezetett pengő számításnak nem megfelelő alapszabályt módosítsák. A gyűlésen az elnökkel és Magyar Ede jegyzővel együtt mindössze 21 zsidó férfi vett részt (Bille Hermann, Deutsch Péter, Földes Emil, Gombos Simon, Goldmann Andor, Grünbaum Samu, Gersch Tóbiás, Herskovits József, dr. Kertész Miklós, Kovács Sándor, Mencil Mihály, Löff Izidor, Pártos Imre, Pogány Pál, Rosenzweig Emil, Sterk József, Schön Vilmos, Tenczer Ernő és Weisz Sándor³⁷).

A jelenlévők megszavazták a 6, 7, 8, 19, 21, 23, 27, 32, 33, 38, 40 §. módosítását. A 6 §. szerint a választmány által meghatározott felvételi díj összege 12 pengőnél kisebb nem lehet. Valószínűleg az általános szegénység a magyarázata annak, hogy a felvételi díjat nemcsak egyszerre, hanem egy éven belül 4 egyenlő részletben is ki lehetett egyenlíteni. A szabályzat meghatározta a gyermekkori egyszeri előjegyzési díjak (5 pengő), a tagdíjak (havi 60 fillér), a könyörgő imáért fizetendő díjak (30 fillér), a sírkőállítási engedély (2-200 pengő), a sírkőállítási díj (60-400 pengő) és a sírgondozási díj (gyermeksír 5, felnőtt sír 10 pengő) nagyságát.

Az 1931. júniusában készült temetkezési alapszabály érdekessége, hogy alispáni láttamoztatásra csak 1937. júniusában nyújtotta be az egyesület. A felterjesztés elhúzódásának okát nem ismerjük. Elképzelhető, hogy a helyi zsidó közösség előjárói nem akarták nyilvánossá tenni hagyományokhoz való kötődésüket, de az is, hogy az alapszabályban történt jelentéktelen módosítást feleslegesnek tartották bejelenteni, vagy egyszerűen megfeledeztek az eljárásrendről.

A különböző zsidó egyesületi közgyűlések ismétlődő határozatképtelensége azonban nem lehetett véletlen. Az iratokból egyértelműen kiderül, hogy az ekkoriban kb. 1000 fős helyi zsidó vallási közösség önkéntes munkát vállaló, aktív tagjainak száma a harmincas években már a 3-4 százalékot sem érte el. Ugyanakkor viszont a lőrinci izraelita hitközséghez tartozók lélekszáma (a zsidóellenes hangulat erősödése ellenére és az összes környező településsel ellentétben) még a harmincas évek végén is egyenletesen növekedett.

Ebben valószínűleg nagy szerepet játszott az új rabbi is. Úgy látszik, hogy Günczler Péternek és feleségének a legbefolyásosabb zsidó személyiségek támogatásával sikerült a lőrinci anyahitközséghez tartozók hitének megerősítése

mellett a zsidó vallástól eltávolodó ifjúság egy részét is bevonni a közösségi munkába, jöllehet az 1910 körül született zsidó származású fiatalok többsége már szakított az őket a magyaroktól elválasztó zsidó hagyományokkal és vallással.

Az Ifjúsági Kultúr Egyesület megalakulása

1934. január 18-án du. 8 órakor a Batthyányi út 80. szám alatt 49 zömmel húsz és harminc év közötti fiatal gyűlt össze. Az ülés jegyzőkönyve Ungár Andor, Sterk Borka, Kalmár Vali, Fischer Klári, Fischer Béla, Rein Magda, Dobó Mihály, Dobó Judit, Gyémánt Imre, Klein Rózsi, Frommer Aranka, Weisz Andor, Grünbaum Imre, Wellisch István, Wellisch Tibor, Krámer Klára, Krámer Adél, Spitzer Borka, Spitzer Endre, Ungár Ernő, Weisz Magda, Kovács György, Földes Magda, Magyar Anna, Magyar Boriska, Magyar Ede, Deutsch Ibolya, Länger Erzsébet, Kiss Irén, Héber Erzsébet, Héber Vilmos, Komlós Vilmos, Krausz Oszkár, Kupferschmied Tibor, Ludwigh Géza, Molnár Endre, Gottlieb Miksáné, Pogány Pál, Weinberger Sándor, Neumann Edit, Ábrahám Franciska, Hercz Sándor, Bauer István, Bauer László, dr. Kertész Miklós, Krausz Jenő, Müller Magda, Herskovits József és Révész Dezső nevét rögzítette. A tíz év múlva, 1944 tavaszán hozott rendeletek szerint valamennyien zsidónak minősültek.

Ennek a közgyűlésnek a tárgya azonban nem egy zsidó, hanem „egy olyan egyesületnek a létesítése, mely célul tűzte ki a pestszentlőrinci ifjúság egybetömörítését avégből, hogy azok kulturális téren kizárólag hazafias szellemben tovább neveltsenek”. A vallási, származási különbségek helyett a hazafias szellemű nevelést szorgalmazó Szentlőrinci Ifjúsági Kultúr Egyesület egészen a deportálásig fontos szerepet játszott a helyi fiatalok életében. 1946-ban a belügyminiszter valamennyi egyesület működését felülvizsgáltatta, s e vizsgálat eredményeként a Pestszentlőrinci Ifjúsági Kultúr Egyesületet az alábbi indoklással feloszlatta: „A lefolytatott vizsgálatból az állapítható meg, hogy az egyesület szünetelteti működését. A működés szüneteltetésére engedélyt nem kért és nem kapott, alapszabályszerű működés kifejtésére nem képes.”³⁸

A községi képviselőtestület összetétele

Az 1934-es Pestszentlőrinci Útmutató szerint a község képviselőtestülete 59 tagból áll. 19 tagú előjárásból, 20 választott képviselő tagból és 20 virilistából, azaz a 20 legtöbb adót fizető polgárából. A felsorolt előjárásági tagok között nem szerepel a zsidó áldozatok listáján található családnév. Az esküdtek között viszont ott van Földes Emil, a választott képviselők között pedig a régen katolikussá lett Steiner Mór, az országosan ismert freskófestő. A virilisták élén Bernolák Máté gyógyszerész áll 3241 P-vel, Hoffmann Henrikné a 7., Dr. Kertész Miklós a 11.,

Dr. Wilhelm Sándor a 14., Herczog Mór a 15., Weil Sándor pedig a 19. a legtöbb adót fizetők sorában. (Moskovics Ede és özv. Herskovits Dávidné 1000 P alatti jövedelemmel pótagok lettek.)

A Nemzeti Egység Pártja

A zsidóság asszimilációjának mértékét kiválóan jelzi a helyi pártokhoz való kapcsolódás. A későbbi üldözöttek közül többen aktív politikai tevékenységet vállaltak olyan szervezetekben, amelyek a második világháború küszöbén már zsidóellenes állásfoglalásaikról voltak híresek. Valamennyi párt közül a legnagyobb közéleti súlya Lőrincen hamarosan a NEP-nek lett. Gömbös Gyula politikájának követői Ruttkay Béla MÁV főintéző vezetésével 1933. június 18-án megalakították a NEP helyi szervezetét. Városi elnöknek Ruttkay Bélát választották, a tagok sorában több érintettet is találunk. A II. községi elnök például Erdős Miklós, a Parkettyár vezetője.

A polgári egyesületek

A hivatalos kimutatások szerint a harmincas évek derekán Pestszentlőrincen 36 egyesület, köztük 11 sportegyesület működött, de a különféle egyházaknak is megvoltak a maguk egyesületei. A legtöbb polgári egyesület tagsága a lakosság összetételének megfelelően vegyes vallású volt (Állami Lakótelepi Közművelődési Egyesület, Általános Ipartestület, Iparoskör stb.). Jellemző a helyi lakosok befogadási hajlandóságára, hogy a Kossuth u. 97-ben működő Hadirokkantak Szövetsége (HONSZ) elnöke Blumenstein Ármin, titkára Zilahi-Bujk Béla volt. Hasonlóképpen magától értetődően voltak zsidó származású és vallású tagjai a különféle sakk-köröknek, football- és tornaegyleteknek.

A helyi ipar és kereskedelem

Az 1934 februárjában készült Pestszentlőrinci Útmutató szerint, melyet Zilahi-Bujk Béla Állami telepen lakó hírlapíró állított össze, a községben „12-re tehető” a (a telefon-előfizetők névsorában is megtalálható) gyáripari vállalatok száma: köztük 4 textilgyár, 2 téglagyár, 2 faárugyár és 2 vasúti anyaggyár. (Nem tudjuk, mely létesítményekre gondolt a szerkesztő, a jegyzéken ugyanis jóval több üzem neve és címe szerepel: Budapest-Szentlőrinci Téglagyár rt. Üllői út 132., Continental Szalagszövőgyár rt. Üllői út 6-8., Filtex Textilgyár rt. Gyömrői út 2., Ganz-gyár Lipták-telepe gr. Apponyi u. 8., Hazai Kőolajipari rt. Gyömrői út 140., Hálókocsi-társaság kocsijavitója, Gyömrői út 3-5., Herkules építőanyag rt. Üllői út 16., Kassa Károly cementárugyára Üllői út 172., Kispesti Textilgyár rt. Fáy u.

2., Kispesti villanytelep Üllői út 210., Klauber és Vajda kavicsbánya Szemere-telep, Nagybátony-Ujlaki Téglagyár rt. Gyömrői út 88., Orenstein és Koppel rt. Gyömrői út, Parkettagyár és Gőzfűrészt. Gyömrői út 4., Rényi Oszkár famegmunkáló rt. gr. Tisza István u. 39., illetve Szemere István téglagyára Kispest, Hofherr Albert utca és Szeméttelép Kispest, Vas Gereben utca.) A községben két pénzüintézet működött, a Hitelszövetkezet és a Soroksár-Haraszti-Taksonyi Takarékpénztár, mindkettő az Üllői úton (a 125. és 167. sz. alatt). A gyárak tulajdonosai, vezetői és igazgatósági tagjai közül többeket érintett a zsidótörvény.

A Pestszentlőrinci Útmutató szerkesztője a helyi iparosok számát 800-ra, a kereskedőket 300-ra teszi. Közülük sokan később zsidónak minősültek. Bernolák Máté gyógyszerész, Hochwald és Vas famatéria, Fogl Károly kertészet, Förster Jenő terménykereskedő mellett számos elhurcolt zsidó család nevével is találkozunk. A helyi és fővárosi újságokban közreadott hirdetéseik miatt jól ismert Edelman képkeretezés, üvegezés (főüzlet Kispest, Üllői út 107., fiók Pestszentlőrinc Üllői út 105.), Fischer Herman ingatlan-iroda Üllői út 101b, Földes Emil fatelepe Üllői út 122-124., Herskovits József építő- és tüzelőanyag-telepe Üllői út 181., Pogány Pál bizományos Üllői út 119. cégtulajdonosok családnéve több helyi zsidókról összeállított listán is megtalálható.

A magyar és zsidó kereskedők, kisiparosok a harmincas évek végéig nem különültek el egymástól: Komlós képesített kelmefestő és vegytisztító a Baross u. 4-ben például jól megfért Udvardi Tibor Baross u. 2. szám alatti úri szabóságával. Ha az 1938 után hozott faji törvények miatt nem írták volna össze a zsidó kereskedőket és iparosokat, a szolgáltatások igénybe vevői sok esetben egyáltalán nem tudták volna, melyik üzletnek zsidó a tulajdonosa.

A harmincas évek elején a város fejlettsége meglehetősen alacsony szintű volt. Alig akadt közművesített ház, mindössze tízes nagyságrendű volt a gépkocsik száma is. Akkoriban még a gazdagabbak sem engedhették meg maguknak, hogy autót vásároljanak. Az 1934-es előfizetői listán szereplő mintegy 25 egyéni telefontulajdonos között feltűnően sok az értelmiségi, orvos és ügyvéd (pl. Domsitz Béla dr. orvos, Eberhardt Miklós dr. orvos, Graf Ödön dr. ügyvéd). Az előfizetők között több 1944-ben elhurcolt zsidó család tagját megtalálhatjuk:

Bauer Adolf, Filtext igazgató, Wlassich u. 65.

Fischer Herman, ingatlan-iroda, Üllői út 101/b

Földes Emil lakása Széchenyi u. 14.

Herskovits Teréz dr. orvos, Üllői út 139.

Kertész Miklós dr. Baross u. 21.

Spitzer Fábrián dr. orvos Kossuth u. 109.

Wilhelm Sándor dr. orvos Kossuth u. 54.

A 30 oldalas könyvecske kiadását a szerző valószínűleg a megjelent hirdetésekkel fedezte. Az útmutatóban számos helybéli, 1 évtized múlva már zsidónak és nem zsidónak minősülő iparos, illetve cég hirdetése kapott helyet. Rövidebb-hosszabb hirdetést tett közzé Komlós kelmefestő, Szabó János órás-ékszerész, Udvardi Imre szabó, Kurucz József szabó, Tóth László úri szabó, Lőw Ernő úri szabó, Krausz Ferenc pék, Tóth István vasáru- és festékkereskedő, Fiegl kárpitos, Edlmann képkeretező, Osdolai Tóth és Némedy asztalos, Kálmán Ferenc fa- és szénkereskedő, Ulreich Ferenc fa- és szénkereskedő, Vukovich János cukrász, Zala Dezső üveges, Miklóssy vegytisztító. Hozzájuk hasonlóan élt a lehetőséggel a Markos virágüzlet, Dobák Andrásné fa- és szénraktára, özv. Bugyiné ingatlan irodája, a Gillich testvérek gépjavitó műhelye, a Madonna Drogéria, a Pikó Drogéria, a Bozó vendéglő, a Gazdák Biztosító Szövetkezete, Izsák festéklerakata, a Hadirokkantak Vagyonőrző Egyesülete, a Duna Biztosító, a Fischer ingatlaniroda, a Pestszentlőrinci gyors- és gépirási Szakiskola, a Forum filmszínház, az Üllői-út Széchenyi-u. sarki Csarnok is.

Az összetartozás ereje

Ekkoriban, a harmincas évek derekán még a kifejezetten zsidó ügyek is széles érdeklődésre tarthatnak számot. 1934. november 17-én például a Kispest-Szentlőrinc c. lap „A kispesti zsidóvallású polgárság nagy gyászsa” címmel, rendkívül együttérző hangon számolt be Ungár Sándor hitközségi alelnök 19 éves fiának temetéséről. Az elhunyt „okos, művelt, lelkes fiatalember volt, telítve nemzeti érzéssel, aki rajongott a nemzeti idealizmus szolgálatáért, fejlesztéséért. ... egy kis csapatot állított fel, amelynek lelki és testi vezetője volt, akiket kivitt a mezőkre és a nyári táborokba, tanította őket a magyar föld és az őshaza szeretetére, a valláshoz és a nemzeti eszméhez való ragaszkodásra...”

A temetésen megjelent a Szentlőrinci Izraelita Hitközség Bauer Adolf elnökkel és dr. Kertész Miklós alelnökkel. Dr. Bände Zoltán főrabbi után dr. Günzler Péter szentlőrinci főrabbi búcsúzott Ungár Banditól községe nevében, majd Deutsch Árpád lépett a szószékre: „... A hegyek és völgyek, a táborkapu, a kövek, a források, a Duna, Ipoly, tábortűz és az annyit szenvedett magyar föld még egyszer köszöntenek Téged. Ideáloed, amelyben, mint Petőfi Sándor hősi halált, vérhullató küzdelemben a hazáért való elbukást vágytad, nem teljesedett, de a lelked már szabadon száll... daliásan, mint mindig megállsz az égi cserkészparancsnok előtt és jelented: Testvér, itt vagyok!” A szentlőrinci ifjúsági egyesület köszöntését dr. Halász Jenő tolmácsolta, majd a zsidó cserkészek ajkáról felhangzott a gyászinduló fenséges melódiája.

A kispesti és a lőrinci hitközség tagjai persze kevésbé emelkedett pillanatokban is összetartottak. A két település lakói jól ismerték egymást, sokukat rokoni szálak kötötték össze. A különböző egyesületek által szervezett rendezvényeken, közös bálokon, kirándulásokon is sok igaz barátság született.

A zsidó családoknak - asszimilációra való törekvésük, nyitottságuk ellenére - szoros kapcsolataik voltak egymással. Egyre többen magyarosítottak, de a névváltoztatás nem járt együtt régi kapcsolatrendszerük feladásával. A századfordulón a zsidó hitközség egyik világi vezetőjeként ismert Herschkovits Dávid leszármazottai előbb Herschkovicsra, Herskovitsra, Herskovicsra, végül Hollósra változtatták a nevüket. Így lett - négy testvéréhez hasonlóan - dr. Herschkovits Terézből is a harmincas évekre dr. Hollós Teréz. A névmagyarítás azonban nem jelentette, hogy társat is a magyarok közül választottak. A talán legismertebb lőrinci zsidó személyiség, a szinte minden egyesület munkájában részt vevő virilista, dr. Kertész Miklós felesége Herskovits lány volt.

A lőrinci kortársak elmondása szerint a zsidó vallásúak jellemzően egymás között házasodtak. A Széchenyi u. 4-ben lakó Guttmann nevű rabbi család lánya is rabbihoz ment feleségül. A Rendessy-telepi Benedek Elek utcában lakó Földiák család lányait a Sterk és Deutsch család fiai vették el. A Szarvascsárdánál lévő Spar bolt helyén álló Weil (és Györök) lerakat tulajdonosának felesége Schusdek lány volt. A Batthyány u. 130-ban, Spitzer doktorék szomszédságában lakó Frank Sándor, a Győri Textil igazgatója Gottlieb lányt vett feleségül.

A magukat már teljesen magyarnak és kereszténynek tartó zsidó származásúak körében is gyakori volt a zsidó vallásúakkal való házasság, illetve barátság. A Rényi üzem igazgatónöje, Tusák Aranka Sényi (Schein) Imre felesége volt, a katolikusként ismert és elismert Steiner Mór pedig Erdős Miklóssal, a parkettagyár izraelita igazgatójával tartott fenn szoros baráti kapcsolatot.

A két világháború között Lőrincen lakó vagy dolgozó zsidó férfiak jelentősége a helyi gazdasági, kulturális életben elvitathatatlanul. Ezeken a területeken valóban elismertek voltak, ugyanakkor teljesen hiányoznak a községi, illetve a városi hivatalok ügyintézőinek soraiból. A rendelkezésünkre álló jegyzékek szerint – a húszas évektől kezdve a negyvenes évek elejéig – egyetlen esetben sem fordult elő a községi és városi előjáróság fizetett hivatalnokainak névsorában az 1944-es meghurcolásban érintett zsidó származású vagy vallású személy neve.

Az 1935-ben megválasztott helyi képviselőknek az 1935. december 28-i Pestszentlőrinci Újságban közzétett névsora továbbra is számos idegen csengésű nevet (Bernolák János, Reichert József, Wéber Ernő, Schneider József, Rott Nándor, Teschler Ferenc, Keglevits Ferenc, Wimmerth Béla, Hartmann József, Ulreich Ferenc, Wizinger Gyula) tartalmaz, köztük azonban egyetlen, a későbbi rendeletek szerint zsidóként elhurcolt neve sem szerepel.

Nem így a virilisták között, ahol a Bernolák Máté gyógyszerész (3061 P) vezette névsorban számos elismert helyi zsidó polgárt találunk, mindjárt utána például Hofmann Henrikné (1561 P) következik, majd dr. Kertész Miklós orvos, dr. Vilheim Sándor orvos, Herczog Mórné, Hermann Gyula mozitulajdonos, Székely Henrik mozitulajdonos, Halász Fülöp kereskedő, dr. Davidovits József orvos, Bauer Adolf, Földes Emil, végül özv. Herskovits Dávidné zárja a sort.

Ahogy ebből a virilista jegyzékből is látható, a helybéli zsidó nők szerepe, legalábbis gazdasági és jótékonyági téren tagadhatatlan. Ugyanakkor róluk, személyiségükről, érdeklődési körükről nagyon keveset tudunk. Az egykori híradásokban a módosabb családokban élő nők a férjük vagy apjuk nevével jelennek meg a rokonsági viszony feltüntetésével. Tusák Arankához hasonló karrierre nem igen van példa. Lőrinci lakosok többször említették például Moskovics Ede fakereskedő hegedűművész feleségét, de a lánykori nevét senki sem tudta megmondani. Emlékezetes nőalakja volt a két világháború közötti Lőrincnek az 1931-ben elhunyt Herskovits Dávid özvegye, a virilisek listájának állandó szereplője, aki kemény kézzel tartotta össze soktagú családját. Szemtanúk állítása szerint Hollóssá lett gyermekeivel együtt Auschwitzban ért véget az élete.

Az utolsó békeévek

Hitler hatalomra jutása után Németországban megkezdődött a nem árja lakosság nyílt üldözése, 1933-38 között több tucat embertelen zsidóellenes intézkedés látott napvilágot³⁹. Európa többi részén azonban mintha minderről nem akartak volna tudomást venni. A magyar belpolitika nyilvánvaló jobbratolódásától, a szélsőséges pártok hangos mocskolódásától eltekintve a magyar zsidóság helyzetében tényleges változások nem történtek.

A tájékozottabb polgárok (főként a külügyminisztériumban dolgozó ismerőseik ösztönzésére) már 1934-35 környékén gondoskodtak arról, hogy családjuk valamennyi tagja „hiteles” keresztény iratokkal rendelkezék⁴⁰. A nagyszülők keresztény magyarságát igazoló dokumentumok birtokában viszont minden további lépést feleslegesnek, túlzott óvatosságnak tartottak. Nincs tudomásunk arról, hogy a háború kitörése előtt a zsidóüldözés miatt Lőrincről bárki is külföldre, Angliába vagy Amerikába távozott volna.

Az 1935-ben megyei várossá alakult Pestszentlőrincen az Európában történtek hatása alig volt érzékelhető. A zsidóként ismert, származásukat vagy vallásukat tekintve zsidónak tartott, befolyásos lőrinci polgárok és családjaik mindent megtettek azért, hogy a város lakossága el- és befogadja őket.

Gyermekeiket magyaros ruhákba, mentébe, népviseletbe öltöztették, életrendjüket a helyi magyarok elvárásaihoz igazították. Az időszakos lapokban gyakran jelentettek meg a magyar-zsidó együttélésről szóló cikkeket, a nagyszabású lőrinci jótékonyági táncestélyeken és egyéb karitatív rendezvényeken nagy számban vettek részt prominens zsidó személyiségek⁴¹. A mindenki számára egyértelműen zsidó kereskedők is látványosan a „legmagyarkodóbb” lakossági igényekhez igazodtak. A zsidó vállalkozók kedvezőbb munkafeltételeket, több szociális juttatást biztosítottak munkavállalóiknak, és hangsúlyozottan jelentős összegekkel járultak hozzá a munkanélküli segélyalapok feltöltéséhez.

Kivülállásukat azonban minden igyekezetük ellenére sem sikerült megszüntetniük. A magyar úri osztályhoz tartozó városi vezetők elfogadták ugyan a segítségüket, de maguk közé nem fogadták be az adományozókat. A gazdasági nehézségek növekedésével és a faji alapú politikai vádak éleződésével viszont egyre többen okolták saját szegénységükért zsidó munkáltatóikat.

Pestszentlőrincen 1937-ben a 15420 főt számláló felnőtt lakosság durván fele volt kereső: 7848 eltartott jutott 7572 keresőre. A dolgozók között feltűnően magas a nők száma, 1711. Foglalkozásukat tekintve önálló volt 743, tisztviselő 386, művezető, segéd, segítő családtag vagy munkás 5626, tanonc 620, sofőr vagy

szolga 189. Az önálló iparosok között 10 gyártulajdonost (20-nál több alkalmazottal) és 9 üzemtulajdonost (6-20 alkalmazottal) találunk.

A kisüzemek és műhelyek tulajdonosai közül 542 alkalmazott nélkül, 221 tulajdonos 1-2, 49 pedig 3-5 segéddel dolgozott. Tény, hogy a harmincas évek végén a nagyobb, sikeresebb lőrinci cégek között valóban sok, míg a nehezen boldoguló vagy éppen adósságokkal küzdő, egyszemélyes vállalkozások között arányaiban kevesebb volt a később zsidónak minősített tulajdonos.

A helyi kisiparnál sokkal jelentősebb volt a gyáripar teljesítménye. Országos, sőt nemzetközi hírnévre tett szert az Orenstein és Koppel Rt., a Szentlőrinci és Tatai Cserép és Téglagyár Rt. vagy a Filtext szövőgyár, amely többek között Angliába, Szíriába, Palesztinába is szállított. A nagyobb cégek, a helyi iparos és kereskedő vállalkozások között a harmincas évek végén az erősödő politikai nyomás ellenére is igen nagy a zsidó származású vagy vallású tulajdonosok aránya és jelentősége. Itt elég, ha Rényi Oszkár országos szerepére⁴² utalunk.

Hasonló változásokat mutat a közoktatás is. Az elmagyarosodás jelei valamennyi helyi közoktatási intézményben megtalálhatók. Például az Állami telepi iskola 1937-38. tanévi statisztikájának legfőbb adatai pontosan jelzik, mennyire meghatározó, sőt egyeduralgó lett a magyar szellemiség a településen. Minden tanuló bekapcsolódott a cserkészmozgalomba.

A 813 (445 fiú és 368 lány) tanuló mindegyike magyar anyanyelvűnek vallotta magát. A magyar nyelven kívül csak 2 fiú és 7 lány beszélt németül. A statisztika összeállítója mindössze 21 fiúról és 7 lányról jegyezte meg, hogy idegen város területéről jött. A tanulók közel 70 %-a római katolikus volt, 20 %-a református és mindössze 3,8 %-a izraelita. Ha a tanulólétszám miatt az iskola két fiú- vagy két lányosztályt indított, az egyik mindig tiszta katolikus volt, a többi vallási felekezethez tartozó tanulók a párhuzamos osztályba jártak. A tanulóknak kb. 2 %-a bukott osztályismétlésre vagy javítóvizsgára. Az igazgatói bejegyzésekből nem derül ki, hogy a rossz tanulók között milyen arányban fordultak elő a különböző felekezetek.

Természetesen nem tudjuk, mennyire fogadták el az iskolában tanultakat, mennyire azonosultak a tankönyvekben is mind többször felbukkanó fajvédő elvekkel az otthon esetleg még zsidó kultúrában élő gyerekek. A helyi holokauszt kapcsán a húszas-harmincas években született lőrinciek, zsidók és keresztények szinte kivétel nélkül úgy nyilatkoztak, hogy a legtöbb tizenéves gyerek, akár zsidó volt, akár nem, egyáltalán nem törődött a másik felekezeti hovatartozásával, és egészen a gettóba zárásig nem tudta, ki a zsidó, és mit is jelent zsidónak lenni.

A telepi gyerekek körében, ahogyan ezt sok visszaemlékezőnk említette, még az egyre erősödő zsidóellenességtől hangos negyvenes években sem volt nyoma semmilyen elkülönülésnek. A zsidó származású és vallású, „elmagyarosodott” gyermekek ugyanolyan hazafias nevelést kaptak, mint többi iskolatársuk. Természetesen ők is tagjai voltak az iskolai cserkészcsapatnak és a vöröskeresztes egységnek. Felléptek hazafias versekkel az iskolai ünnepségeken, és magyar revizionista dalokat énekeltek. Csak a politika tett közöttük különbséget, ők maguk soha. Nemcsak a zsidótörvények meghozatala előtt, de még jóval azután sem. Ezt az állítást igazolja az alábbi, 1943. november 3-án kelt okirat:

730/1943

Pestszentlőrinc m. város rendőri büntetőbírája

Tárgy: Nagy László és Kővári Miklós (ceruzával javítva: Ödön)
elleni feljelentés szőlőlopás miatt

Nagyságos

Bezerédy Igazgató Úrnak.

Állami telep új iskola.

Tisztelettel értesítem, hogy Nagy László 11 éves fiú és Kővári Miklós 12 éves fiú, akik az Állami telepi új iskola IV. osztályát látogatják f. évi szept. 18-án nemes *Halász Ferencné* pestszentlőrinci Bercsényi u. 26. sz. alatti lakos kertjéből *Fleischer József*, Kővári Ödön és Ambrus János nevű gyermekek társaságában 15 kg szőlőt elloptak. Utóbbi 3 fiatalkorú ellen a kihágási eljárást lefolytattam. Mivel azonban előbbi 2 gyermek a kihágás elkövetésekor 12. évét még nem töltötte be, ellenük eljárás nem indítható. Erre való tekintettel megkeresem Igazgató Urat, hogy velük szemben iskolai fenytéket alkalmazni szíveskedjék. Amennyiben lehetséges, kérem Kővári Ödön, Fleischer József és Ambrus János megfenytését is, nevezettek valószínűleg szintén az ottani iskola tanulói.

Pestszentlőrinc, 1943. november 3.

(olvashatatlan aláírás)

A károsulton kívül az egyik gyermek zsidó származásához nem fér kétség, a Nagy, az Ambrus és a két Kővári fiú neve viszont egyetlen zsidó listán sem szerepel. Úgy tűnik, ezek a gyerekek faji különbözőségük ellenére is igen jól megértették egymást. A politikát azonban sem országos, sem helyi szinten nem érdekelte a valóság. 1938. májusában az országgyűlés megszavazta az ún. első zsidótörvényt, és a felnőttek világában ettől kezdve már nem volt megállás...

Az 1900-1910 között Pestszentlőrincen iskolába járó izraelita vallású gyerekek névsora

A TANULÓ NEVE	SZÜLETÉSI IDEJE	SZÜLETÉSI HELYE	APJA NEVE	APJA FOGL.	LAKCÍME
Baján Imre	1899.VI. 26.	R. Trencsevo	Baján József	tisztviselő	Vasút u. 24.
Breier Lajos	1904. IV. 27.	Harta	Breier Ármin	gazdatiszt	Szemere major
Deutsch Frida	1892. VIII. 25.	Bécs	Deutsch Mór	cipész	Üllői út.
Deutsch Vilmos	1901.VII. 25.	Szentlőrinc	Deutsch Pinkász	kereskedő	Üllői út.
Dverls Erzsébet	1902.VII. 25.	Pozsony	Dverls Manó	máv mérnök	Diófásor 19-21.
Elek János Ellenbogen Ferenc	1897. VII. 26.	Szeged	Elek Adolf Ellenbogen Ferenc	munkás	Kossuth u. 130.
Fischer Károly	1899. IX. 27.	Budapest	Fischer Ágoston	iparos	Batthyányi 156.
Fischer Károly	1897. IX. 3.	Arad	Fischer Ágoston	bádogos	Garay u.
Fodor Blanka	1896. V. 16.	Komárom	Fodor József	szatócs	Üllői út 28.
Fodor Ferenc	1900. VII. 10.	Komárom	Fodor József	szatócs	Üllői út 28.
Fodor Júlia	1900. XII.18.	Budapest	Fodor Sámuel	ügynök	Üllői út 25.
Fodor Margit	1902. VII.24.	Komárom	Fodor József	szatócs	Üllői út 28.
Földiák Béla	1896. I. 2.	Szentlőrinc	Földiák Sándor	villamos ell.	Bókay-telep
Földiák Dezső	1903. VIII. 6.	Szentlőrinc	Földiák Sándor	villamos ell.	Bókay u.101.
Földiák Ignác	1899. VI. 29.	Szentlőrinc	Földiák Adolf	fuvaros	Liliom u.
Földiák Ilona	1893. VI. 16.	Hatvan	Földiák Adolf	villamos alk.	Batthyányi u.18.
Földiák Jenő	1899. VIII. 23.	Szentlőrinc	Földiák Sándor	fuvaros	Bókay Á.u.101.
Földiák Jolán	1895. XI. 20.	Szentlőrinc	Földiák Sándor	villamos ell.	Bókay u.101.
Földiák József	1896. XII. 13.	Szentlőrinc	Földiák Adolf	villamos ell.	Batthyányi u.12.
Földiák Júlia	1898. V. 30.	Szentlőrinc	Földiák Rudolf	villamos ell.	Batthyányi u.12.
Földiák Júlia	1899. V. 30.	Szentlőrinc	Földiák Adolf	fuvaros	Liliom u.
Földiák Julianna	1901. VI. 4.	Szentlőrinc	Földiák Sándor	villamos ell.	Bókay u.101.
Földiák Lajos	1903. III. 6.	Szentlőrinc	Földiák Sándor	fuvaros	Liliom u.
Földiák Lajos	1904. III.6.	Szentlőrinc	Földiák Adolf	fuvaros	Liliom u.22.
Földiák László	1895. III. 12.	Szentlőrinc	Földiák Adolf	villamos alk.	Batthyányi u. 18.
Földiák Sándor	1899. VIII.21.	Szentlőrinc	Földiák Adolf	fuvaros	Liliom u.
Glückstal Ernő	1896. VIII.18.	Erzsébetfalva	Glückstal Lipót	pék	Kossuth L. u. 39.
Glückstal Margit	1901. V. 1.	Erzsébetfalva	Glückstal Lipót	pék	Kossuth u. 39.
Grún Andor	1902.XII. 23.	Budapest	Grún Izrael	magánhiv.	Vasvári u.
Grún Imre	1900. V.19.	Budapest	Grún Izrael	magánhiv.	Vasvári u.
Hacker Dénes	1894. IX. 26.	Budapest	Hacker Mihály	szabó	Kossuth u. 108.
Hanák Aranka	1896. VII. 7.	Marosvásárhely	Hanák Lipót	százados	Gyöngyvirág 8.
Herskovics Ilona	1897. IX. 20.	Szentlőrinc	Herskovics Dávid	szatócs	Üllői út .99.
Herskovics József	1896. IX. 18.	Szentlőrinc	Herskovics Dávid	szatócs	Üllői út.99.
Herskovics Margit	1899. VII. 20.	Szentlőrinc	Herskovics Dávid	kereskedő	Üllői út.99.
Herskovics Olga	1900. XII. 2.	Szentlőrinc	Herskovics Dávid	kereskedő	Üllői út.99.
Herskovics Teréz	1903. IV.18.	Szentlőrinc	Herskovics Dávid	kereskedő	Üllői út.99.

Illiovcis Etel	1896. VII. 20.	Máramarossz.	Illiovcis Jenő	raktárnok	Kossuth u. 77.
Keleti László	1902. II. 15.	Budapest	Keleti József	tisztviselő	Kossuth L. u. 54.
Kovács Ilona	1902. XII.17.	Makó	Kovács Sándor	kereskedő	Üllői út 11.
Kovács Tibor	1904. VI.23.	Hódmezőv.hely	Kovács Sándor özv. Steiner Salamonné	kereskedő	Üllői út 11.
Kövesi István	1897. XII. 20.	Budapest	Lőwinger Lipót	magánzónó	Diófasor u.10.
Lőwinger Dávid	1895. VII. 21.	Ó-Szalla	Lőwinger Lipót	kereskedő	Gyömrei út
Lőwinger Henrik	1893. III. 9.	Ó-Szalla	Lőwinger Lipót	kereskedő	Gyömrei út
Lusztig Irma	1903. V.21.	Rákoskeresztúr	Lusztig Ármin	kereskedő	Szemere telep
Lusztig Klára	1900. XII.21.	Rákoskeresztúr	Lusztig Ármin	kereskedő	Szemere telep
Majercsik Mari	1896. VI.22.	Cinkota	Majercsik Ármin	gazdatiszt	Cséry puszta
Nagel Erzsébet	1901. III. 18.	Budapest	Nagel Mór	pincér	Kossuth L. u. 60.
Nagel Irén	1899. X. 27.	Budapest	Nagel Mór	pincér	Kossuth L. u. 60.
Nass János	1903. IX.15.	Wien	Nass Fülöp	kereskedő	Vasvári u. 9.
Neuspiller Edit	1900. VI.15.	Szered	Neuspiller József	ügynök	Baross u. 6.
Pick Mariska	1900.VII. 1.	Budapest	Pick Salamon	magántisztv.	Kossuth L. u. 67.
Pick Piroska	1903. XI.12.	Budapest	Pick Salamon	magántisztv.	Kossuth L. u. 76.
Pollák Erzsébet	1902. II. 21.	Fél-Pozsony	Pollák Károly	ispán	Szemere major
Pollák Margit	1904. V. 24.	Fél-Pozsony	Pollák Károly	ispán	Szemere major
Pollák Rezső	1898. XII. 21.	Nagylék	Pollák Károly	ispán	Szemere major
Pollák Szidónia	1898. V. 29.	Fél-Pozsony	Pollák Károly	ispán	Szemere major
Rosenfeld Flóra	1903. IX.17.	Budapest	Rosenfeld Albert	kereskedő	Üllői út.14.
Rosenfeld Sándor Rozenzweig Rózsi	1898.XI. 4.	Szentlőrinc	Rosenfeld Albert	kereskedő	Ullői út
Rozenzw. Sándor	1903. III. 23.	Szentlőrinc	Rozenzweig Emil	villamos ell.	Batthyányi u. 27.
Schön Erzsébet	1891. IX. 9.	Szentlőrinc	Rozenzweig Emil	villamos ell.	Batthyányi u. 27.
Schön Jozefin	1903. III. 15.	Budapest	Schön Vilmos	nyomdász	Batthyányi u. 10.
Schön Kálmán	1893. V. 24.	Szentlőrinc	Schön Vilmos	nyomdász	Batthyányi u. 10.
Schön Margit	1890. IV. 22.	Szentlőrinc	Schön Vilmos	nyomdász	Batthyányi u. 10.
Schön Nándor	1897. XII. 10.	Szentlőrinc	Schön Vilmos	nyomdász	Batthyányi u.10.
Schönfeld Béla Schönwald Margit	1902. X. 31.	Kispest	Schönw. László	kereskedő	Üllői út.
Schwarz László	1900. IX.17.	Budapest	Schwarz Móric	magánzó	Kossuth L. u. 29.
Singer Ilona	1904. IV.15.	Budapest	Singer Móric	asztalos	Batthyányi u. 33.
Steiner Dezső	1893.VI. 1.	Budapest	Singer Ármin	műszerész	Üllői út 17.
Steiner Frida	1894. I. 18.	Budapest	Steiner Adolf	kereskedő	Üllői út.108.
Szegalov. Nadesda	1892. III. 27.	Budapest	Steiner Adolf	kereskedő	Üllői út.108.
Weinfeld Andor	1898. III. 29.	Csehország	Szegalovics Izsák	chemikus	Kossuth L. u.42.
Weinfeld Ilona	1901. IV. 3.	Torna-Alja,	Weinfeld Ignác	gépész	Gyöngyvirág 63.
Wellisch Árpád	-	Torna-Alja	Weinfeld Ignác	gépész	Gyöngyvirág u.
Wellisch Jozefin	1903. II.28.	Fiume	Wellisch Géza	nyomdász	Bókay u.186.
Winkler Zoltán	1900. XI. 14.	Kassa	Wellisch Géza	nyomdász	Bókay u. 186.
	1900. X. 2.	Kispest	Winkler Ignác	kereskedő	Üllői út 24.

**A pezsztentlőrinci Chevra Kadisa (Szentegylet) tisztikarának,
választmányának, valamint a számvizsgáló bizottság tagjainak névsora**

Tisztség	Név	Foglalkozás	Lakás
Elnök	Halász Fülöp	Termény-nagykereskedő	Üllői út 151.
Jegyző	Magyar Ede	MÁV irodai segédtiszt	Állami telep 195.
Pénztárnok	Grünbaum Samu	Óra és ékszerész	Üllői út 139.
Ellenőr	Sterk József	Fűszerkereskedő	Herrich K. u. 5.
Gondnok	Deutsch Péter Rosenzweig Emil	Vaskereskedő Ny. beszkt. főellenőr	Rozsnyó u. 54. Batthyány u. 39.
Választmány	Deutsch Marcel Gersch Tóbiás Herskovits József Schön Vilmos Weisz Sándor	Magánhivatalnok Asztalos mester Fakereskedő Nyomdász Kereskedő	gr. Tisza I. u. 96. Üllői út 262. Üllői út 181. Batthyány u. 38. Bókay Á. U. 109.
Számvizsgáló	Fischer Hermann Mandel Menyhért Wellisch Géza	Házügynök Magánhivatalnok Gépmester	Batthyány u. 60. Kispesti Porcellángyár Bókay Á. u. 152.

Pezsztentlőrinc, 1931. évi július hó 12-én

Magyar Ede
egyesületi jegyző

Halász Fülöp
egyesületi elnök

*(Pezsztentlőrinci Chevra Kadischa Szentegylet – 1907 körbélyegző,
16 fillér okmánybélyeg)*

Az 1934. január hó 18-án a Batthyány út 80. szám alatt megalakult Szentlőrinci Ifjúsági Kultúr Egyesület alapító tagjai:

Elnök: dr. Kertész Miklós (Felsőirek, 1896 - apja: Kertész Izidor, anyja: Schwartz Berta)

Titkár: Kovács György (Makó, 1909 - apja: Kovács Sándor, anyja: Freund Irma)

Pénztáros: Sterk Borbála (Pestszentlőrinc, 1913 - apja: Sterk József, anyja: Stern Ilona)

Jegyző: Földes Magda (Pestszentlőrinc 1914 - apja: Földes Emil, anyja: Sámuel Jolán)

Választmányi tagok:

Spitzer Endre (született Budapest, 1912 - apja: dr. Spitzer Fábián, anyja: Bayer Antónia)

Fischer Klára (Pestszentlőrinc, 1914 – apja: Fischer Hermann, anyja: Goldstein Stefánia)

Gyémánt Imre (Pestszentlőrinc, 1914 - apja: Gyémánt Ferenc, anyja: Dlandvius Berta)

Magyar Anna (Pozsony 1913 - apja: Magyar Ede, anyja: Goldmann Júlia)

Tisztség nélküli alapító tagok:

Magyar Boris (Hidaskürt, 1914 – apja: Magyar Ede, anyja: Goldmann Júlia)

Kiss Irén (Budapest, 1910 - apja: Kiss Árpád, anyja: Friedländer Cili)

Gyémánt Mária (Kunhegyes 1912 - apja: Gyémánt Ferenc, anyja: Dlandvius Berta)

Spitzer Borbála (Budapest, 1911 - apja: dr. Spitzer Fábián, anyja: Bayer Antónia)

Pogány Pál (Tötelen¹, 1895 - apja: Polacsek Józsek, anyja: Blüh Sára)

Ungár Andor (Fiume, 1908 - apja: Ungár Lipót, anyja: néhai: Rosendorn Szidónia)

Ungár Ernő (Fiume, 1906 - apja: Ungár Lipót, anyja: néhai: Rosendorn Szidónia)

Grünbaum László (Pestszentlőrinc 1912 - apja: Grünbaum Samu, anyja: Schwarz Mária)

---

¹ Valószínűleg a Pest közelében lévő Törtel nevű faluról van szó.

Az 1938 utáni magyarországi zsidóellenes törvényekhez mintául szolgáló németországi rendelkezések:

1933. március 18.
Berlinben megtiltották a zsidó ügyvédeknek, hogy hivatásukat gyakorolják.
1933. március 31.
A zsidó bírókat felfüggesztették hivatalaikból.
1933. március 31.
A zsidók nem igényelhetek többé betegbiztosítást.
1933. április 1.
Megtiltották, hogy zsidó tanárok állami iskolákban tanítsanak.
1933. április
Megtiltották, hogy árják és zsidók egymással játszanak.
1933. április 7.
A zsidó köztisztviselőköt elbocsátották hivatalaikból.
1933. április 25.
A zsidókat kitiltották a sport és torna egyesületekből.
1933. június 28.
Csak az árja német filmesek filmjeit ismerték el.
1933. július 19.
A zsidókat kizárták a Német Sakkszövetség-ből.
1933. augusztus 16.
A zsidókat kizárták a kórusokból.
1933. augusztus 22.
A zsidók nem használhatták a strandokat.
1933. szeptember 13.
Az összes iskolában bevezették a faji tanulmányokat, mint vizsgaanyagokat.
1935. március
Megtiltották a zsidó íróknak, hogy bármilyen formában irodalmi tevékenységet folytassanak.
1935. március 31.
A zsidó zenészek többé nem dolgozhattak.
1935. április
A zsidók csak a sárga jelzéssel ellátott padokra ülhetnek le.
1935. április
Bezáratták a zsidó mű-, és régiségkereskedéseket.
1935. július 10.
A zsidó fiatalok nem sétálhattak 20 főnél nagyobb csoportokban.
1935. szeptember 15.
Az összes zsidótól elvették a német állampolgárságot. A németek és zsidók közötti házasságkötést, házasságon kívüli szexuális kapcsolatot börtönnel büntették. A már megkötött házasságokat érvénytelennek nyilvánították.

1936. január 29.
A zsidóknak be kellett szolgáltatniuk elektromos berendezéseiket, optikai felszereléseiket, kerékpárjaikat, írógépeiket és irataikat.
1936. április 3.
A zsidó állatorvosok többé nem gyógyíthattak.
1936. április 14.
A zsidó újságíróknak vissza kellett vezetniük saját és házastársuk árja származását 1800-ig.
1936. augusztus
A zsidóellenes plakátokat az olimpiai játékok idejére leszedték.
1937. április 15.
Megtiltották, hogy a zsidók doktori címet szerezzenek.
1938. január 1.
Megtiltották, hogy a zsidók a Német Vöröskereszt tagjai legyenek.
1938. március 22.
Csak az árja németeknek lehetett ingatlan-tulajdonuk.
1938. április 26.
A zsidóknak nyilvánosságra kellett hozniuk anyagi helyzetüket azért, hogy a kormány hozzáférhessen vagyonaikhoz.
1938. július 27.
A zsidó utcaneveket lecserélték.
1938. július 25.
Megtiltották, hogy a zsidó orvosok gyógyítsanak.
1938. július 31.
Megtiltották, hogy a nem zsidó származású emberek végrendeletükben bármit is zsidó személyre hagyjanak.
1938. augusztus 17.
Kötelezővé tették, hogy a zsidó férfiak az „Izrael” nevet, a zsidó nők pedig, hogy a „Sára” nevet keresztnévük mellé írják.
1938. október 5.
A zsidó útleveleket „J” betűvel bélyegezték le.
1938. október 5.
Elkobozták olyan zsidók útlevelét, akik emigrálása nem kívánatos volt.
1938. november 12.
Megtiltották, hogy a zsidó kézművesek önálló üzleti tevékenységet folytassanak.
1938. november 12.
A zsidó színészek és színésznők többé nem játszhattak.
1938. november 12.
Megtiltották, hogy a zsidók kis-, és nagykereskedelmi tevékenységet folytassanak.
1938. november 12.
Megtiltották a zsidó személyeknek, hogy moziba, színházba, operába és koncertre járjanak.

1938. november 12.
Megtiltották a zsidóknak, hogy újságokat és folyóiratokat vásároljanak.
1938. november 15.
Megtiltották, hogy a zsidó gyerekek állami iskolába járjanak.
1938. december 3.
A zsidók nem használhatták a nyitott és fedett uszodákat.
1938. december 3.
A zsidóknak be kellett szolgáltatniuk jogosítványaik és jármű forgalmi engedélyeiket.
1938. december 3.
A zsidókat kitiltották Berlin egyes kerületeiből.
1938. december 21.
Megtiltották a zsidó szülésznek, hogy dolgozzanak.
1938. december
Bezáratták a zsidó kiadókat és könyvesboltokat.
1939. január 16.
Az emigrálók nem vihetek magukkal ékszereket és értéktárgyakat.

JEGYZETEK

- ¹ Ez úton is köszönjük a családtól kapott információkat. A Schwarzerekre vonatkozó dokumentumok másolatban a PIHGY-ben megtalálhatók.
- ² A Herrich család földvásárlásáról ld. Pestszentlőrinc krónikája. Budapest - 1996 vagy „Ez a Bókay, úgy látszik, intelligens ember! : egy jeles orvos a régi Pestről” / Bókay Árpád emlékiratát szerk. Buza Péter. Budapest : Száz M. Falu Könyvesháza Kht., 2003.
- ³ Ld. az 1. sz. melléklet tanulói névsorát. Forrás: PIHGY dokumentumtár
- ⁴ Részben ezzel magyarázható, hogy a Budapest környéki települések zsidó családnevei igen nagy százalékban azonosak. Ld. Vasadi Péter: A rákosligeti zsidó közösség története 1899-1949 c. tanulmányát <http://pincus.lauder.hu/tanart/vasadi/1.doc> vagy a kispesti zsidó áldozatok emléktábláit a kispesti izraelita temetőben.
- ⁵ A 18. század végén indult meg, a vallásos ortodoxia és a misztikus hászidizmus ellenében a zsidó felvilágosodás (héber szóval a *haszkala*), amelynek kezdeményezője *Moses Mendelssohn* német filozófus volt. Célja a zsidók törvény előtti egyenjogúsítása (az emancipáció), nyelvi és kulturális asszimilációja, beilleszkedése a polgári társadalomba és a vallás megreformálása volt. Hatására a zsidó népesség lelkesen kapcsolódott be az európai országok gazdasági-kulturális fejlődési folyamatába. Ennek a fejlődésnek a 19. század végén jelentkező politikai antiszemitizmus (az oroszországi pogromok, a tiszaezslári vérvád és a párizsi Dreyfus-per) szabott gátat. A váratlan események hozták létre a cionista mozgalmat, amelyet két magyar író-újságíró, Herzl Tivadar (1860–1904) és Nordau Miksa (1849–1923) kezdeményezett. Ők hívták egybe az első Cionista Világkongresszust (Bázel, 1897). Célja „zsidó otthon” létrehozása Palesztinában, vagy ahogy Herzl nevezte, az ős-új országban. Mielőtt az I. világháborúban, 1917-ben az angolok megszállták volna Palesztinát, ígéretet tettek a zsidóknak (és külön az araboknak), hogy az ország Jordánion inneni, illetve túli területeit megkaphatják. (Ez a Balfour-nyilatkozat.) Később azonban megfeledkeztek róla, sőt, Transzjordániát egy hatalmától megfosztott, angolbarát arab dinasztíának juttatták. (Ez a mai Jordánia.)
- ⁶ József császár 1787. július 23-án rendelte el, hogy az országa területén élő zsidók német családneveket válasszanak.
- ⁷ A dokumentumokat és fényképeket a Schwarzer család lőrinci ágának egyik utolsó, magát keresztény zsidónak való leszármazottja bocsátotta rendelkezésre. A PIHGY-ben valamennyi anyag megtalálható.
- ⁸ A hivatalos papíroknak a Schwarzer fiúknak 3-4 utónevük van, ezek közül tetszés szerint használtak egyet a családnevük mellett. Rezső hivatalos neve Rudolf.
- ⁹ Schwarzer Mór neve alatt 1917-ben jelentős Baross utcai ingatlanvagyon szerepel. Ld. Ingatlanleltár 1904-27 között. PIHGY.
- ¹⁰ Az Első Budapesti „Harcos” Jótékony Egylet 1885. május 26-án kiállított oklevele szerint az Erzsébet árva alapítvány árva védnöknőjévé választotta.
- ¹¹ A Horn Ede néven ismert Einhorn Ignác 1851-ben jelentette meg Lipcsében németül írt munkáját a zsidók szerepéről az 1848-49-es forradalomban. A kérdést beágyazza a magyarországi zsidók XI. században kezdődött történetébe. „Úgy látja, a zsidók helyzete itt a korai századokban kedvezőbb volt, mint más európai országokban, ezért is alakult ki magyar hazafiság a zsidókban, annak ellenére, hogy sok szempontból hátrányos volt a

---

helyzetük. A forradalomtól sokat vártak, elsősorban az emancipációt, az első hónapokban viszont éppen tetteles fellépésekre került sor ellenük számos városban - a polgárság félt a konkurenciától. Egyedül István főherceg, nádor ígért segítséget. Amikor kitört a harc, a zsidók mégis fegyvert fogtak a magyarok mellett, mert a nemzetiségek továbbra is zsidóellenesek voltak. A fegyveres harcban részt vevő zsidók számát 20 000-re teszi, ez a lakosság 1/30-a, a hadsereg 1/9-e. Szemtanúként írja le a szegedi emancipációs törvény meghozatalát, azután Komáromba megy, ahol Klapka kinevezi az első zsidó tábori lelkésznek.” In: Magyar Tudomány 2001/9

¹² Ld. Eötvös József 1867. dec. 24-i levelét fiához: „Tegnap ment át a zsidóemancipáció a főrendeknél. Csak négyen szavaztak ellene, a többi nagyúr hatalmasan szónokolt az egyenlőség mellett. En 1840-ben tartottam nagy beszédet ez ügyben, mely akkor méltóságos kollégáim között nagy botrányt okozott. 842-ben írtam az emancipáció mellett, mi természetesen még nagyobb skandalumot okozott, és azért ez alkalommal hallgattam. Valószínűleg akkor jobb lett volna, ha hallgatok, s most, ha szólok s diadalmi zajt ütök, hogy azon elvek, melyeket én mondtam ki először, az egész ország által elfogadtattak. Barátaim tanácsolták ezt, de elhagytam. Először azért, mert nem fér össze nézeteimmel, hogy nagy kérdések közé parányi személyemet vegyítsem. Másodsor, mert igen nevetségesnek tartanám, ha azt, mit végre is csak a mindig terjedő világosság s a közvélemény hatalma véghez vitt, magamnak tulajdonítanám. Úgyis az egész szavazat nem meggyőződésnek eredménye, hanem csak azon félelemnek, mely urainkat megszállta, hogy a közvélemény által ne tartassanak annak, miknek őket jobb ismerőseik tartják: obskuráns, mindenben hátramaradt úriembereknek. Nem volt semmi kedvem, hogy a diskusszióban részt vegyek, s így a beszéd, melyet azon esetre készíték, ha valaki a törvényt ellenezné, kárba vészett. En a politikában valóságos Zukunft-muzsikus vagyok, ki egész életemen át oly dallamokat énekeltem, melyeket húsz évvel később minden susztergyerek fütyöl, de melyeket akkor senki érteni nem akart.”

¹³ Ld. az 1. sz. melléklet tanulói névsorát. Forrás: PIHGY dokumentumtár

¹⁴ A Szentlőrinci Polgári Körrel ld. dr. Téglás Tivadar tanulmányát az Emlékezések, tanulmányok Pestszentlőrinc-Pestszentimre múltjáról III, PIHGY, 2002, 52. oldalán

¹⁵ Rosenfeld Albert a kispesti Rosenfeld család rokona, a századfordulós Lőrinc módos polgára, az önálló községért folytatott harc meghatározó személyisége volt. Haláláig itt élt, sírköve a Szemere István által valamennyi felekezetnek adományozott Sallai u. öregtemetőben ma is megvan.

¹⁶ Ld. a szeretetotthon épülete előtt a Jótékony Nőegylet tagjainak látogatása alkalmával készült fotót a Zsidó hagyományok a harmincas években c. tablón.

¹⁷ A lőrinci temető „temetkezési anyakönyve” őrzi a kereszténnyé lett lőrinci zsidók nevét.

¹⁸ Ld. Follajtár Ernő szócikkét. In: Magyar Városok Monográfiája. Bp. 1937. XXI. k.

¹⁹ Trenkó József: Keresztény vagy zsidó Budapest. Budapest 1925

²⁰ A betelepedési hullámról ld. dr. Téglás Tivadarné tanulmányát az Emlékezések, tanulmányok Pestszentlőrinc-Pestszentimre múltjáról III, 64. oldalától

²¹ Budapesti Cím- és Lakásjegyzék 1928. OSZK. A lakók névsora a II. A részben.

²² Mákvör imádságos könyv az év minden ünnepnapjára. K. 1-2, 1906

²³ Ld. például Blumenstein Ármint, akit később a Hadirokkantak Szövetségének pestszentlőrinci tagozata elnökévé választott.

²⁴ Idézi dr. Téglás Tivadarné az Emlékezések, tanulmányok Pestszentlőrinc-Pestszentimre múltjáról (ETPM) III c. kötetben, 81. o.

-
- ²⁵ Az újrakezdés időszakáról ld. dr. Téglás Tivadar tanulmányát a Pestszentlőrinc krónikája c. kötetben, 312. oldaltól
- ²⁶ ETPM 144.o.
- ²⁷ A község kötelékébe való felvétel díjtételeiről ld. Tomory Lajos összefoglalását a Pestszentlőrinc krónikája c. kötet 154. oldalán
- ²⁸ A Pestszentlőrinci Chevra Kadisa alapszabályaihoz csatolt levél (Másolatban PIHGY)
- ²⁹ A telep kulturális életéről ld. dr. Téglás Tivadar tanulmányát Az Állami-lakóteleptől a Havanna-lakótelepig c. kötetben (BPPÖ, 2002)
- ³⁰ Pestszentlőrinci Újság 1927. augusztus 6. Idézi dr. Téglás Tivadar Az Állami-lakóteleptől a Havanna-lakótelepig c. kötetében (BPPÖ, 2002)
- ³¹ Az izraelita rabbi által kitöltött igazoláson szinte minden évben találkozhatunk a legszegényebb családok (Moskovics, Buchholcz, Fleischer) nevével.
- ³² Ld. a különböző korabeli egyesületi és báli meghívókat a PIHGY-ben.
- ³³ Az egyesületi tablók megtalálhatók a PIHGY fotótárában.
- ³⁴ Kispest-Pestszentlőrinci Almanach. 1927. Szerkeszti és kiadja: Herein Károly.
- ³⁵ Pest-Pilis-Solt-Kiskun-Vármegye Általános Ismertetője és Címtára. Harmadik körzet. Kiadja a Vármegyei Tisztviselők Országos Egyesülete.
- ³⁶ Ld. a 34. sz. jegyzetet.
- ³⁷ A dokumentumokat másolatban ld. a PIHGY-ben.
- ³⁸ Magyar Belügyminiszter 292.643/1946. IV/3.
- ³⁹ Ld. a németországi zsidóellenes rendeletek felsorolását a 4. számú mellékletben.
- ⁴⁰ Ld. pl. a Schwarzer család tagjainak 1934-ből származó születési igazolásait.
- ⁴¹ Ld. a különböző jótékonyági rendezvények meghívóit a PIHGY-ben.
- ⁴² A Gyáriparosok Országos Szövetsége igazgatósági tagjaiból tizennégyen: Budy-Goldberger Leó, Fillencz Illés, Görgey István, Helvey János, Herz Henrik, Hiller József, Koltai Mátyás, **Rényi Oszkár**, Richter Gedeon, Vinnay Géza, Vizer Vilmos, Werkner Lajos, Wolfner András és Zalay György veszítették életüket a II. világháborúban.